

Neveres i pous de neu

La xarxa de dipòsits de neu al País Valencià

Jordi CRUZ
Josep Ma. SEGURA

1. Els estudis sobre la neu al País Valencià

Al País Valencià s'han dut a terme, a partir de 1983, diverses investigacions sobre el comerç de la neu, tema fins llavors pràcticament verge. De manera immediata va plantejar-se la necessitat de comptar amb un catàleg dels dipòsits de neu, com a base necessària per estudiar l'organització del comerç i els seus principals fluxos. En aquesta direcció s'han fet, doncs, treballs de catalogació que comprenen la totalitat del País Valencià i algunes comarques properes, quan la seva neu era consumida al nostre país. Aquesta tasca, basada en un exhaustiu treball de camp, pot considerar-se bastant completa, però no acabada definitivament.

Vàrem concebre un catàleg de dipòsits de neu com un element imprescindible de base per als estudis i investigacions que el comerç de la neu mereix. És aquest un tema ampli i complex que conté suggeridores facetes. En primer lloc, un evident interès geogràfico-històric, perquè permet d'aprofundir en el paper de les muntanyes mediterrànies. La neu és un recurs més a afegir a la tradicional llista de les àrees muntanyoses: ramaderia, pastures d'altura, explotació forestal, carboneig, etc. El seu comerç servia de vincle de relació de les activitats complementàries entre el pla i la muntanya i s'hi sumava com la transhumància i la sega, comunes a l'àmbit mediterrani. Ofereix, igualment, algunes dades d'interès per a la reconstrucció del nostre recent passat climàtic.

En segon lloc, presenta interès per a etnògrafs i antropòlegs. El coneixement de les tècniques de construcció emprades en les neveres, dels procediments i eines de l'emmagatzematge i transport, dels usos a què es destinava la neu, etc. constitueix la descripció d'un dels aspectes de la societat mediterrània, en aquest cas la valenciana, on la manera de viure i la tecnologia apareixen més harmoniosament unides al medi físic.

La neu i el seu comerç també ofereixen punts d'interès per a l'estudi de la toponímia, ja que el fort impacte paisatgístic de neveres i pous de neu va originar un gran nombre

de topònims, molts dels quals han arribat fins a nosaltres. Per últim, l'estudi de la xarxa de dipòsits de neu suposa una aportació al coneixement d'una parcel·la del nostre patrimoni històrico-artístic, necessitada d'urgents i decidides actuacions de protecció i conservació.

El present article es centra en l'estudi de la xarxa de dipòsits de neu, que proveïa el creixent comerç valencià d'aquest producte. Hem parat atenció preferent a l'organització espacial de la xarxa: quins són els factors que hi influeixen i els models de distribució que poden definir-se. No ens ocuparem, malgrat tot, de la descripció detallada de les construccions. Per situar-les en el seu context adequat i conèixer les circumstàncies de la creació de l'extensa xarxa de dipòsits, incloem una molt breu introducció històrica.

2. El comerç de la neu: una activitat de les muntanyes mediterrànies

La utilització de la neu i el gel com a agents refrigerants té una llarga tradició a les riberes de la Mediterrània (Vernet, 1978; Capel Sáez, 1970). Tres varen ser els usos a què, tradicionalment, es van destinar el gel i la neu. En primer lloc, la conservació dels aliments, com el peix, per possibilitar el seu trasllat terra endins. En segon lloc, l'ús terapèutic de la neu, encara que sempre fou objecte de polèmiques i controvèrsies. Aquest ús compta amb una línia de continuïtat des del món clàssic fins a la medicina renaixentista espanyola, passant per metges musulmans i jueus com Razés, Avicena o Averroes. Assenyalem, per últim, el seu ús gastronòmic, tant per refredar aigua, vi i d'altres begudes, com per a la preparació de gelats i xarrups.

La història de les tècniques de la neu sembla començar a Mesopotàmia cap al 1700 a.C. (Vernet, 1978), per estendre's per la Mediterrània. Grècia i Roma varen utilitzar en abundància aquests productes, que tenien en gran estima, com es desprèn de les nombroses cites que poden trobar-se en escriptors i historiadors clàssics.

Aquestes tècniques desapareixen a Occident després de les invasions bàrbares. Però el seu ús va continuar en el món islàmic, on varen establir-se grans xarxes de transport, com la que portava la neu libanesa fins a El Caire en un increïble viatge de setze etapes.

Fou probablement pel món àrab com s'arribaren a conèixer, al s. X, les tècniques de la neu i el càntir a l'Espanya musulmana. Podem afegir que, durant la Baixa Edat Mitjana, la neu ja començava a ser utilitzada entre la noblesa i les classes benestants. A inicis del Renaixement la neu i el gel eren objectes d'un consum ampli i popular a les riberes orientals i meridionals de la Mediterrània. Això fou possible perquè no hi va haver cap interrupció medieval, com en el cas d'Europa Occidental. Als estats europeus el seu ús era, malgrat tot, escàs «... salvo entre hombres ilustres que han sido cortesanos» (Monardes, 1571). Serà necessària una àmplia difusió del consum de neu perquè es consolidi un comerç capaç de necessitar una xarxa de dipòsits de neu com la que ens ocupa en el present article.

A partir del s. XVI, la conjunció de diversos factors motivarà la generalització del consum de neu i, per tant, l'organització d'un comerç complex i replè de suggeridores connotacions. El primer d'aquests factors fou el gran auge que en la societat espanyola dels segles XVI i XVII assolí l'ús mèdic de la neu. Una extensa llista d'obres dedicades al tema per alguns dels més il·lustres metges de l'època i la constància documental de la preocupació dels ajuntaments perquè no faltés aquest producte als malalts avalen l'especial incidència dels usos terapèutics a la popularització del consum de neu.

En segon lloc, i com a hipòtesi, un canvi climàtic que va afavorir l'arreglament i

emmagatzematge de la neu. La literatura geogràfica i històrica coincideix a assenyalar una tendència del clima, que va tornar-se més fred i plujós, i que arribà al màxim en els segles XVII i XVIII. Aquest període és conegut com la «Petita Edat del Gel». Al País Valencià ens manquen estudis de paleoclimatologia i hem de conformar-nos amb les dades aportades per dietaris, llibres d'efemèrides i similars. Les evidències no són suficients per afirmar sense dubtes la influència de la «Petita Edat del Gel». En aquest cas la pròpia xarxa de dipòsits de neu es converteix en una possible prova de les conseqüències de l'esmentada tendència climàtica. La localització de molts dipòstis a baixa alçada, i en llocs on en els nostres dies no coneixen la neu més que en comptades ocasions, ens porta a pensar que, efectivaent, el clima hauria de ser més rigorós que en l'actualitat per assegurar una aportació regular i suficient de la matèria primera del comerç. Aquí queda la suggeridora hipòtesi que les facilitats ofertes pel medi per a la recollida de neu varen influir en l'inici i auge del seu comerç a gran escala. Cal, amb tot, assenyalar que són necessàries noves dades i investigacions per poder opinar amb més seguretat sobre aquest punt.

Un tercer factor a considerar és la generalització del consum de neu més enllà del límit de les classes elevades, per calar en un ampli estrat de capes socials. Aquesta popularització significarà la consagració definitiva per al comerç de neu. A partir del primer terç del s. XVII podem considerar enllestit el procés de difusió del comerç de neu. El Regne de València va destacar sempre com un gran consumidor de neu: es venia als carrers i a les nevateries, algunes de les quals romanien obertes àdhuc durant la nit. Aquesta afecció dels valencians serà una constant durant els s. XVIII i XIX, i farà de València el primer lloc de l'Estat en el consum de neu. Sens dubte, el País Valencià ofereix bones condicions per al desenvolupament del comerç de la neu: una estreta faixa costanera d'estius calorosos; relleus propers, on era possible recollir i conservar la neu; ports pesquers mancats de mitjans de conservació per traslladar terra endins el peix; nuclis de població importants que permetien l'aparició d'un mode de vida refinat; àrees de marjals i pantans, que propiciaven malalties, en la terapèutica de les quals era emprada la neu; el conreu de la xufra i l'elaboració d'orxata. Tot aquest conjunt de factors varen ajudar a forjar un consum arrelat i popularitzat entre àmplies capes socials, fins el punt de considerar-se la neu com un article de consum diari.

2.1. El període d'auge del comerç de la neu

Des del començament del s. XVII podem parlar d'un comerç madur i plenament funcional. En l'organització d'aquestes activitats varen intervenir les administracions locals, forals i reials. Dues raons expliquen aquesta intervenció. Per una part, el profund arrelament que havia pres la neu en la societat va convertir el seu proveïment en un autèntic servei públic. Per una altra, l'elevat consum va convertir aquest producte en objecte d'impostos i cises per tal de recaptar fons per a les hisendes públiques.

El primer impost del qual tenim notícia, en l'àmbit del Regne de València, és l'anomenat Nou Dret del General, acordat a les Corts de 1604, que requeia sobre la neu, els naips i els barrets, amb la finalitat d'aplegar recursos per a la defensa marítima del Regne. Més tard, amb el desmantellament de l'organització foral després de la victòria borbònica, passarà a denominar-se «Derecho del Rey o de la Real Generalidad». El cobrament d'aquests drets exigia una complexa organització territorial basada en la divisió del Regne en dos Quarters i diverses Filloles. Algunes municipalitats, com Xàtiva o València, també varen utilitzar la neu per recaptar fons. En ocasions excepcionals s'arbitraren impostos extraordinaris sobre la neu, com durant la guerra de Successió i la guerra del Francès, la qual cosa ens farà comprendre de l'arrelament i popularitat del seu consum.

La intervenció municipal fou decisiva en l'organització del proveïment d'un producte reputat com a tant necessari. El proveïment de la neu solia considerar-se com un dels propis dels municipis i s'arrendava, en règim d'estanc, al postor que oferia millors condicions per al públic. Les ciutats més populoses varen construir els seus propis dipòsits per assegurar el proveïment. L'actuació municipal fou, per tant, important en la creació de la xarxa de neveres i pous de neu. Aquesta tasca constructiva ha quedat reflectida en la toponímia, en alguns casos, en incloure al nom de la construcció el de la ciutat a la qual pertanyia, tal com a *les cavetes de Xàtiva* (Agres) o a *les neveres de Carcaixent* (Bèlgida).

Al Regne de València el comerç de la neu assolí una importància gens menyspreable gràcies als alts nivells de consum. En el s. XVII, l'expulsió dels moriscs i la crisi econòmica consegüent, junt amb la terrible pesta de 1647-1648, condicionen una estabilització del consum. Però en el s. XVIII la positiva evolució demogràfica eleva notablement el consum de neu. A tall d'exemple, la ciutat de València va consumir, durant el quinquenni 1783-1788, una mitjana anual de 15669 cargues (cada carga equivalia a 10 roves i cada rova a 11,5 kg), la qual cosa ve a significar unes 1800 tones de neu. Sens dubte, una de les claus de la popularització del consum de neu estava en els preus. Aquests, encara que variaven segons l'època de l'any i la major o menor llunyania del punt de recollida, es varen mantenir entre uns límits que la feien assequible a àmplies capes populars.

2.2 Crisi i desaparició del comerç de la neu

A les darreries del s. XIX el comerç de la neu va entrar en una crisi a la qual no aconseguirà sobreviure. Uns 50 anys dura aquesta fase en el trànsit del s. XIX al XX. Un primer element d'aquesta crisi pot haver-lo constituït la fi de la «Petita Edat del Gel». Les conseqüències serien un augment de les temperatures mitjanes i un descens de les precipitacions; o sigui, seriosos problemes d'aprovisionament i transport per a una activitat ja de per si exposada als riscos climàtics. Però l'element decisiu en la desaparició del comerç blanc és, sens dubte, la irresistible competència del gel artificial. Aquest, fabricat de manera industrial, soluciona alguns dels problemes que torturaven el comerç de neu natural: dependència del clima; immobilització dels capitals invertits en l'ompliment de neveres i pous de neu; dificultats de transport i d'organització de les xarxes comercials.

En el procés de substitució de la neu natural pel gel artificial al País Valencià, podem distingir una primera fase —de 1880 a 1890— durant la qual s'instal·len fàbriques en algunes de les grans ciutats costaneres. En conseqüència, deixen d'utilitzar-se els dipòsits destinats als nuclis ja proveïts industrialment. En una segona fase s'incrementa el nombre de fàbriques de gel i, sobretot, la seva àrea comercial de difusió i venda. A partir d'ara, només algunes localitats aïllades (comarques dels Ports i la Tinença de Benifassà) continuen recollint la neu, però ara destinada a l'autoconsum local, sense una vessant comercial. Podem datar a finals de la dècada 1920-1930 la definitiva desaparició del comerç de la neu al País Valencià, encara que no descartem la possibilitat que es continués utilitzant en alguns pobles i masies, en règim de mer autoconsum. En els anys 1940-60 va utilitzar-se neu natural amb fins medicinals en alguns punts de l'àrea estudiada: Estenes (aldea d'Utiel), en el massís del *Javalambre*, a Morella...

La cronologia de la desaparició del comerç de neu al País Valencià coincideix amb la de la resta de la Mediterrània. En aquest procés tenim un bon exemple de com, en ocasions, els avanços tècnics poden desorganitzar formes tradicionals d'explotació de recursos naturals.

El paper jugat pel comerç de la neu al País Valencià és difícil d'avaluar de manera definitiva. La mobilització de mà d'obra era important en la fase d'ompliment dels dipòsits

pel caràcter massiu i ràpid que aquesta operació revestia. Ha de tenir-se en compte, a més, que en la nostra àrea d'estudi a penes va utilitzar-se la tècnica del gel, de caràcter més especialitzat, que fou usual a Catalunya. La recollida de neu exigeix un ús extensiu de la mà d'obra. A les fases de transport i de comercialització, l'elevat consum a què ja hem fet referència implicava l'ocupació de gran nombre de traginers, arriers, nevaters, botillers, pesadors, etc.

S'ha de pensar que, en certes comarques de l'interior muntanyós, el pes específic assolit per l'explotació de la neu respecte al conjunt de l'economia del lloc va arribar a ser important. Així ens ho confirmen els il·lustrats Castelló de Llíria (Camp de Túria) i Ibi (Foia de Castalla) i Cavanilles de Salem (la Vall d'Albaida) i d'Agres (Comtat). S'han de tenir en compte, també, els beneficis que el comerç generava, tant als arrendataris dels proveïments a les principals ciutats, com a les diverses administracions que gravaven amb impostos el seu consum.

3. La xarxa de dipòsits de neu al País Valencià

Els treballs de catalogació de la xarxa de dipòsits de neu del País Valencià realitzats fins ara permeten d'aproximar-nos, amb bastant certesa, al que fou aquella extensa xarxa. Així i tot, no ha de considerar-se el catàleg com a definitiu, ja que encara resten indicis per comprovar i àrees necessitades d'un estudi més minuciós. Per tant, les xifres del catàleg han de considerar-se provisionals.

Al País Valencià poden definir-se dues línies de relleu fonamentals. A la part septentrional domina la direcció ibèrica (NW-SE), mentre que en el sud s'imposen els components bètics (SW-NE). La meitat septentrional pot, al mateix temps, subdividir-se en dos sectors. El primer, al nord del riu Millars, presenta diverses unitats i, en conjunt, una orografia potent i confusa. Comprèn les comarques interiors del Maestrat, els Ports de Morella i l'Alcalatén. Al sud de Millars la directriu general NW-SE es fa ben patent en les serres (*Espadàn*; l'allargat sistema de *Javalambre* a *Calderona*), encara que també es troben unitats com l'altiplà de Requena o el sector subtabular de la vasta plataforma del *Caroig*.

La línia divisòria amb la meitat meridional pot traçar-se des de Xeresa a Xàtiva i, per la vall de Montesa, fins a la Font de la Figuera. En aquesta segona meitat, de caràcter bètic, el relleu es presenta més enèrgic i millor definit, disposat en estretes alineacions. Aquest sector comprèn l'actual província d'Alacant i part de la de València.

El País Valencià, com tantes altres regions riberenques de la Mediterrània, pot definir-se com una estreta façana muntanyosa que descendeix escalonadament cap a la costa. L'articulació històrica d'aquest territori, sobre la dialèctica litoral-muntanya, ha marcat unes pautes pròpies al poblament. Per mitjà de les diferents modalitats del poblament, els ambients estructurals abans descrits s'omplen de contingut, més enllà del seu mer caràcter geològic. La diversitat del medi geogràfic-històric podem també rastrejar-la en el catàleg de dipòsits de neu.

Hem dividit el nostre catàleg en tres sectors, corresponent cadascun a una de les tres àrees esmentades. El sector septentrional correspon a les serres ibèriques al nord del riu Millars. El central cobreix la resta de relleus ibèrics fins a la línia Xeresa-Xàtiva-la Font de la Figuera. El meridional es correspon amb el sector bètic. En ells, la varietat topogràfica marca la seva empremta en els models de distribució de les neveres i pous de neu.

Seria oneros, en el curt espai d'aquest article, transcriure tot un catàleg que s'aproxima

a les 240 construccions. Hem considerat més adequat comentar alguns dels seus trets característics per passar, a continuació, a centrar-nos en les formes en què la xarxa s'organitza i s'estructura. En el quadre núm. 1 resumim els resultats de la nostra tasca de catalogació fins al moment actual (octubre de 1986).

Quadre núm. 1

	Neveres	Pous de neu	Total
Sector septentrional	30	8	38
Sector central	20	68	88
Sector meridional	100	13	113
	150	89	239

3.1 Tipologia dels dipòsits de neu

En el catàleg diferenciem entre dos tipus de construccions:

- Geleres i clots: es tracta de dipòsits amb prou feines excavats; mai d'un pou ben desplegat i d'obra; de forma generalment circular o el·lipsoidal. En moltes ocasions, és un simple mur semicircular que tanca un clot. Eren mancats de cobert d'obra i es tapaven amb branques i matèria vegetal. El terme pou de neu també s'utilitza referit a l'àrea de recollida o districte assignat per a la recollida de la neu. Aquestes construccions, a causa de la seva menor capacitat de conservació per la manca de sostre, apareixen sempre en llocs elevats i freds.
- Neveres, pous i caves: aquestes denominacions, com també els seus derivats i diminutius, designen un tipus de construcció més elaborat en el qual és possible distingir:
  - pou excavat, generalment de forma circular, encara que també en trobem de planta quadrangular en algunes neveres agrupades en dues «famílies», una al Maestrat i l'altra a la Vall d'Albaida. Pot tenir túnels de comunicació amb l'exterior.
  - part exterior en la qual els murs adquireixen un gruix important. En aquesta part hi ha les obertures d'accés, per damunt de les quals s'inicia l'últim component de la construcció.
  - volta o cúpula, que assegura unes adequades condicions d'aïllament tèrmic. A vegades, presenta obertures zenitals per permetre l'ompliment per damunt del nivell de les portes.

L'estudi arquitectònic dels dipòsits de neu té esperançades perspectives. Pot aprofundir-se en l'anàlisi de les estructures; dels materials i tècniques constructives; dels elements de l'entorn com són molls de càrrega o andanes, «rasos», murets i pous de neu per a la recollida de la neu; de les construccions annexes, com refugis per als nevaters, aljubs alimentats pels desguassos dels pous, ermites, etc.

Algunes de les construccions recollides en el catàleg, com les situades a *la serra de Mariola*, del *Carrascar* o llocs del Maestrat i dels Ports de Morella, són veritables monuments tant per la mida i qualitat de la fàbrica com pel caràcter harmònic amb què se solucionen els problemes tècnics d'accés, desguàs, estanqueïtat tèrmica, etc.

La construcció d'aquests dos-cents quaranta dipòsits es produeix al llarg de dos segles i mig. El primer gran moment constructiu es produeix en el trànsit del s. XVI al XVII. És llavors quan s'aixequen les construccions de cúpula d'arcs i, probablement, la «famí-

lia» de neveres de planta quadrangular del Maestrat-l'Alcalatén. A mitjan s. XVIII es produeix l'últim gran impuls edificador. En aquesta època, el notable increment demogràfic va obligar a la construcció de nous dipòsits que asseguressin el proveïment als importants nuclis costaners. Sembla difícil poder determinar uns estrictes trets comuns en l'organització de tan elevat cens de construccions escampades, a més, al llarg d'aquesta estreta faixa muntanyosa que és el País Valencià. És possible, tot i això, de rastrejar quins són aquells factors comuns de major preponderància en la implantació de la xarxa.

3.2 Condicionants de la xarxa de dipòsits de neu del País Valencià

Són diversos els factors que s'interrelacionen per explicar l'organització de la xarxa de dipòsits de neu. Es perfila, en començar l'anàlisi, un grup de factors d'ordre físic: alçada, orientació i aprofitament del relleu i elements circumdants.

Per assegurar una regular aportació de neu, els dipòsits es localitzen en llocs alts, on una part, al menys, de la precipitació anual sigui en forma sòlida. D'aquesta manera, un 68,9% de les construccions catalogades se situa per damunt dels 800 m; i per damunt dels 1000 m, encara un 37,7% del total. El quadre 2 ofereix un resum percentual de l'alçada de localització de les neveres i pous de neu.

Si estudiem separadament cadascun dels sectors podem veure com, de nord a sud, s'incrementa el nombre de dipòsits, situats a baixa alçada. Aquesta tendència sembla respondre, en línies generals, a la presència de majors o menors alçades en cada sector. Fent abstracció de les planes litorals, on és impensable la construcció de neveres, els relleus valencians presenten una tendència a la disminució de la seva extensió territorial des del nord (serres i relleus subtabulars del Maestrat, Ports de Morella i l'Alcalatén) cap al sud (estretes i afilades serres bètiques). Així, en el sector nord només un 13,6% dels dipòsits es troba per dessota dels 800 m, mentre que en el sector meridional aquest percentatge puja al 48%.

Quadre núm. 2
Percentatges

	Sector Nord	Sector Central	Sector Sud	
0 — 200 m.			5,3	2,4
201 — 400 m.		2,2	16,5	8,1
401 — 600 m.		4,4	9,8	6,2
601 — 800 m.	13,6	11,1	16,9	14,2
801 — 1.000 m.	20,4	10,2	16,9	15,2
1.001 — 1.200 m.	34,1	6,6	16,9	16,2
1.201 — 1.400 m.	11,5	62,2	16,9	32,5
> 1.400 m.	20,4	3,3	0,8	5,2

Els condicionaments imposats pel relleu suposarien, en el cas del sector sud, una limitació en la recerca d'emplaçaments idonis (per la seva alçada) per a la recollida de neu. Però la disponibilitat de neu no només depèn de l'alçada, sinó també de la pluviometria i, en última instància, d'una sèrie de condicions climàtiques generals. La major part dels dipòsits del sector meridional es troben en una àrea de fortes precipitacions, àdhuc en l'actualitat (superiors als 600 mm). Aquesta zona pren una forma triangular, sent els seus vèrtexs aproximats Alzira, Alcoi i Pego-Xaló. En unes condicions climàtiques més rigoreses que les actuals, com les que sembla que va imposar la «Petita Edat del Gel», aquesta

àrea de pluviometria elevada disposaria de neu amb major facilitat que avui. S'explica així la presència a la Vall d'Albaida de vint-i-cinc neveres per dessota dels 400 m i, entre elles, de sis que no superen els 200 m. En conclusió, unes condicions tèrmiques i pluviomètriques que asseguraven la disponibilitat de neu fins a alçades avui impensables varen permetre que la xarxa de dipòsits de neu reflectís la distribució hipsomètrica.

El segon factor que citarem és l'orientació de les construccions. En la recerca de les millors condicions de conservació de la neu es tendia, com és lògic, a obagues i llocs protegits. A manera d'exemple, el sector meridional presenta un 53% de dipòsits orientats al N i NE. En la seva localització actual, amb tot, molts dels dipòsits es troben francament exposats al sol. S'ha de pensar que, en ocasions, es consideraria suficient una vegetació de característica arbòria que protegís el dipòsit, sense exigir una autèntica obaga orogràfica. En aquest cas, la intensa deforestació que sofreix el País Valencià seria la responsable que, avui, moltes neveres i pous de neu ocupin posicions que ens semblen poc favorables. En qualsevol cas, la conservació de la neu es confiava més a l'aïllament tèrmic proporcionat per la construcció que no pas per la localització del dipòsit. Per això és possible trobar neveres a alçades molt baixes, mentre que pous de neu i clots queden circumscrits a llocs alts i freds. En definitiva, la localització d'una orientació propícia no hauria de plantejar excessius problemes un cop determinada l'àrea d'edificació del dipòsit.

L'aprofitament del relleu i elements circumdants constitueix el tercer factor dels citats i un bon exemple d'una mentalitat constructiva austera i eficaç. En l'excavació d'un pou, un emplaçament en vessant podria estalviar la remoguda d'alguns metres cúbics de terra, respecte a un emplaçament en pla. Com a contrapartida, els murs recaients a la vall i que quedessin exempts necessitarien una major atenció, tant en el concernent a la seva estabilitat com perquè no constituïssin un punt feble en l'aïllament tèrmic que es procura al pou. La solució és terraplenar en forma de talús o engrandir l'amplada dels murs donant-los un perfil exterior escalonat, bé en petits graons, bé en talús o grans seccions de planta troncopiramidal. En certs casos, aquesta obra de reforçament i ampliació de murs es converteix en una autèntica plataforma, de considerables dimensions, on queda inscrita la nevera.

Un cas més integral d'aprofitament del relleu el constitueix la substitució de part del mur per un talús o graó rocós. És molt comú en les geleres del conjunt de *la Bellida*. Per últim, hi ha dipòsits que es construeixen a l'interior de coves o refugis naturals, com és el cas de *la cueva de Sabuquera* (les Alcubles) o de *la cova de la Nevera* (Montesa).

L'alçada, en la mesura que porta aparellada les precipitacions de neu; l'orientació, per facilitar unes adequades condicions de conservació; i, per últim, la utilització dels elements naturals oferts per l'entorn, constitueixen alguns dels factors en l'establiment de la xarxa de dipòsits de neu. Tot i això, no s'ha d'adoptar una postura d'estret determinisme entre el medi físic, relleu, sobretot, i la localització de les neveres. Per explicar adequadament l'organització espacial d'aquesta xarxa s'ha de contemplar un altre tipus de factors.

D'una part, les condicions legals, la possibilitat legal de construir i d'explotar les neveres i pous de neu en el lloc escollit com el més apropiat. Els pobles enclavats en àrees muntanyoses comptaven amb el seu propi terme, però les grans ciutats del peu de muntanya i del litoral, les grans consumidores, s'enfrontaven a problemes més grans. En benefici de la seguretat del subministrament varen tendir a dotar-se de dipòsits propis, per la qual cosa havien d'aconseguir privilegis i autoritzacions que els permetessin emplaçar-los en termes distants i aliens. Les pretensions de les ciutats consumidores varen originar

litigis com els que enfrontaren Bocairant amb Xàtiva en diferents ocasions, o la Comunitat de Terol amb la ciutat de València a finals del s.XVIII.

Per altra part, s'ha de considerar un grup de condicionants emanats de la pròpia lògica interna del comerç de la neu: seguretat en la recollida de la matèria primera del comerç, la neu; i disminució dels costos per poder mantenir uns preus populars i, en última instància, obtenir majors beneficis.

La distància al punt de consum resultava important ja que la fase de transport era molt delicada. Malgrat les precaucions adoptades (aïllar amb palla i sacs la neu; realitzar el viatge durant la nit, etc.) les pèrdues eren considerables: al voltant del 20% per a la neu portada des de la Bellida o des de Mariola fins a València. I podien arribar al 50% en el cas de circumstàncies adverses, com que bufés ponent que, al País Valencià és un vent *foëhn*. Una localització, la més propera possible al lloc de destinació i ben comunicada era, doncs, convenient per minimitzar les pèrdues de neu i les quantioses despeses de transport.

Però aquesta tendència a apropar dipòsits i àrees consumidores havia de conjugar-se amb la necessitat de comptar amb una aportació regular de neu i unes condicions climàtiques apropiades per a la seva conservació. Aquests imperatius, no obstant això, tindran diferent pes segons la perspectiva comercial amb què s'utilitzin els dipòsits. No requerien les mateixes exigències d'aportació de neu una nevera destinada al consum municipal en àrees de muntanya que una altra dedicada al proveïment de llunyans nuclis costaners. L'escàs marge comercial de l'arrendament del proveïment a un petit poble i la possibilitat d'ompliment amb el sistema de «jornal de vila» (prestació gratuïta i obligatòria de treball per part dels veïns) invitaven a les localitats de l'interior a construir dipòsits propers als nuclis. Per als grans comerciants de neu, especialitzats en els arrendaments de ciutats costaneres, la situació és ben diferent. Els contractes de proveïment de la neu incloïen dures condicions perquè no faltés aquest preat producte al públic. Els arrendataris havien de tenir, doncs, molta cura d'assegurar una provisió de neu suficient i duradora. La possibilitat d'importants beneficis i les obligacions derivades del contracte justificaven un emplaçament dels dipòsits de caràcter muntanyenc, encara que això significués unes majors despeses d'ompliment i de transport.

Factors d'índole física i d'índole comercial s'interrelacionen per explicar l'ordenació de la xarxa de dipòsits. Des de l'òptica de l'explotació comercial, vigent per als dipòsits que proveïen els nuclis del litoral, la interrelació es converteix en un delicat, quasi contradictori, joc d'equilibri. D'una part, la tendència a apropar els dipòsits a les àrees de consum en la recerca d'unes menors pèrdues i, en definitiva, una major rendibilitat; d'altra, la necessitat d'assegurar-se un aprovisionament i conservació de la neu suficient per fer front als imperatius del proveïment. No sempre seria fàcil determinar quin és el punt més idoni on ambdues tendències es compensaven.

Sobretot la infraestructura proporcionada pel relleu, la mútua interacció dels factors comentats, es plasma en uns «models» d'organització de la xarxa de dipòsits.

3.3 Organització espacial de la xarxa de dipòsits de neu

A l'epígraf anterior hem repassat els principals factors que intervenen en l'ordenació de la xarxa de dipòsits de neu. A continuació estudiem aquesta organització a cadascun dels sectors en què hem dividit el País Valencià. Dels diferents factors, n'hem triat dos com a criteris més rellevants a l'hora de classificar els dipòsits: la seva alçada i el seu emplaçament respecte al nucli de població més proper. Hem classificat en tres grups els

dipòsits segons la proximitat als pobles. El primer grup és el de les neveres incloses en el nucli urbà o en el seu entorn proper. El segon, aquelles que disten fins a una hora de camí del poble. Per últim, el tercer agrupa els dipòsits que es localitzen a més d'una hora de marxa del poble més proper.

Es revelaran dos «models» de distribució, més o menys definits. D'una part, el corresponent a una explotació comercial a gran distància, la neu de la qual es destinava als nuclis consumidors del litoral. Els dipòsits busquen llavors emplaçaments de muntanya que assegurin el proveïment de neu. D'altra, els dipòsits destinats a un comerç local i de petita escala, en aquest cas vinculats als nuclis de població.

3.3.1 Sector septentrional: els Ports de Morella, Maestrat, l'Alcalatén, Tinença de Benifassà

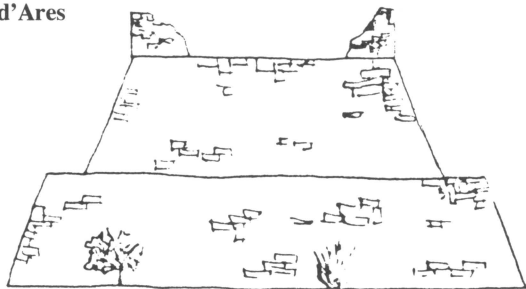
Podem diferenciar en aquest sector dues àrees, vinculades cadascuna d'elles a un model de distribució. En el quadrant NW, coincidint «grosso modo» amb l'àrea de la comarca dels Ports a l'oest de Morella, trobem neveres de grandària petita o mitjana, properes als pobles. S'aconsegueixen llavors les menors alçades del sector: 600 m a Sorita, 670 m a Ortells, 700 m a Forcall. També es troben dipòsits a alçades majors, 1040 m a Olocau del Rei, 1120 m a Vilafranca o 1200 m a Castellfort, però sempre units a nuclis de població. Es tracta de neveres de propietat generalment municipal, omplertes mitjançant el sistema de «jornal de vila» i destinades a un comerç local de consum in situ, sense emprendre l'aventura del descens cap a la costa.

La segona àrea s'estructura entorn a una línia que uneix la Tinença de Benifassà al nord i Penyalgosa al sud, passant per característics i elevats cims com el Turmell, Monxiacre, Tossal de la Nevera —el topònim és ben significatiu— i la Mola d'Ares. Estem ara davant de dipòsits amb emplaçaments alts i, en general, allunyats dels pobles. Dels 34 dipòsits considerats, 21 superen els 1000 m d'alçada i 9 els 1200 m. Els altres quatre es troben enclavats a les rodalies de pobles: dos a Bel; un a la Serratella i un altre a la Serra d'en Galceran. Aquests quatre es troben a àrees on és difícil buscar un emplaçament més alt, ja que els tres pobles estan situats en la zona de cims de les serres que els alberguen.

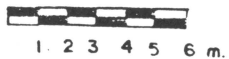
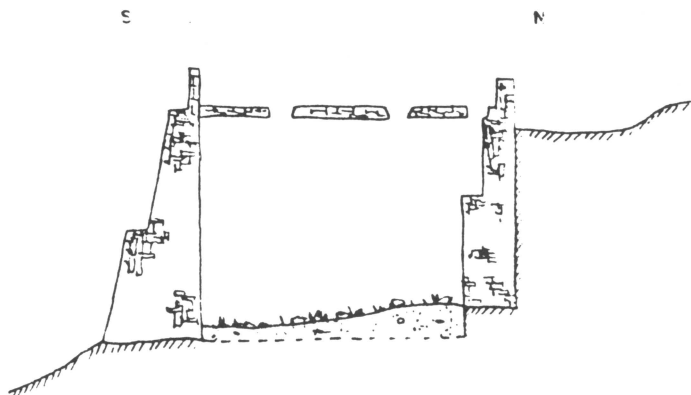
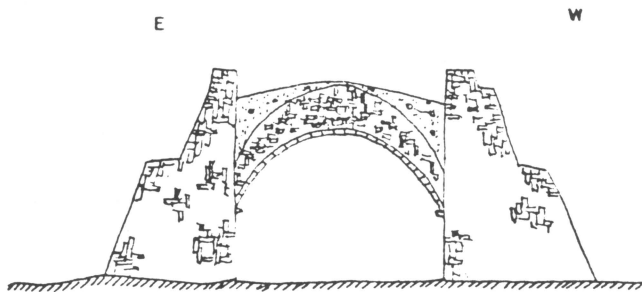
L'allunyament dels pobles és també una característica d'aquesta àrea. Del total de 25 dipòsits, 16 es troben a més d'una hora de camí del poble. Els 7 dipòsits que apareixen a les rodalies de nuclis són els ja comentats de Bel, la Serratella i Serra d'en Galceran, més els del Boixar, Culla i Ares del Maestrat. Aquests tres casos són deguts al fet que l'emplaçament del poble és suficientment alt com per no haver de buscar una localització més llunyana. En efecte, les tres poblacions es troben a més de 1000 m d'alçada.

La recerca d'un emplaçament alt per assegurar-se el proveïment de neu, que obliga en ocasions a allunyar-se dels pobles, i l'apropament al litoral i rutes de descens, ens estan indicant l'orientació comercial d'aquesta àrea. La tipologia constructiva s'ha adaptat a les condicions termomètriques. Així, trobem pous de neu a la Tinença de Benifassà (Fredes, el Boixar) i a la Penyalgosa. Però a la resta de l'àrea es tracta de neveres de curosa construcció, entre les quals és possible destacar les del Tossal de la Nevera (Cadí) i la Mola d'Ares.

Ares del Maestrat: Mola d'Ares

CARA S.

Dibuix: JCO i ABN

Es tracta, doncs, de dipòsits que treballen per als nuclis costaners de la Plana i del Baix Maestrat, explotats mitjançant l'arrendament pels comerciants que proveïen el litoral.

En el sector septentrional, l'existència d'un relleu alt i extens va permetre àmplies possibilitats de localització. El criteri de proximitat als pobles, ajudat per l'altitudinal, permet definir dues àrees de diferent vocació comercial. L'àrea interior, aïllada i mal comunicada, estableix una xarxa de dipòsits de grandària mitjana i petita vinculats als pobles i que satisfan les necessitats del consum local. El límit oriental presenta un model de distribució allunyat dels nuclis de població i en emplaçaments alts, per assegurar-se la neu que ha d'omplir dipòsits de gran cabuda que proveïen el litoral.

3.3.2 Sector central: Alt Millars, Alt Palància, el Racó d'Ademús, els Serrans, el Camp de Túria, l'altiplà Requena-Utiel, Vall d'Aiora, la Canal de Navarrés, Foia de Bunyol

El sector central s'estén entre el riu Millars al nord i la línia Xeresa-la Font de la Figuera, materialitzada en la seva part més interior pel riu Canyoles, al sud. Els relleus, de caràcter generalment ibèric, es presenten sota dos aspectes morfològics diferents. Per un cantó, les serres d'*Espadà-Pina* i el sistema de serres que, des de *Javalambre*, arriba, sense solució de continuïtat, fins al mar a través de *les serres de la Salada*, *la Bellida*, *muntanyes de la Cova Santa*, *muntanyes de Portaceli* i, per últim, *la Calderona*. Ambdós suposen importants avançades muntanyoses cap a la costa.

D'altra banda, la resta del sector es presenta en dues grans unitats, envoltades de serres: l'altiplà de Requena-Utiel i la vasta plataforma subtabular del *Caroig*, amb les *Moles de Bicorp* i *Cortes de Pallar*. L'altiplà castellà, en la flexió cap al litoral, presenta una sèrie de serres (*Ropé*, *las Cabrillas*, *Martés*, etc.) que orlen el seu límit oriental. Per la seva part, la plataforma del *Caroig* es troba limitada al nord i oest per depressions, l'encaixona la Vall del Xúquer i la Vall d'Aiora, respectivament, mentre que a l'est i sud descendeix més o menys gradualment en una sèrie de serres poc individualitzades.

Però les diferències no són només topogràfiques. A l'àrea de la serra d'*Espadà* i el sistema *Javalambre-Calderona* trobem un poblament organitzat en petits pobles que es distribueixen amb relativa homogeneïtat, fins i tot pels vessants de les serres. Les valls del Millars, Palància i del Túria exerceixen de vies naturals que permeten la comunicació amb la costa. Al sud del Túria apareixen grans espais semidespoblats. Les serres delimitades pel Magre i el Túria en són ja un bon exemple. Més al sud, els marges del Cabriel, la *Muela del Albéitar*, la *Serra Martés* i, sobretot, la plataforma del *Caroig* han estat àrees molt escassament poblades i, avui, són autèntics deserts demogràfics.

Les característiques orogràfiques i demogràfiques contribueixen, sens dubte, a l'organització de la xarxa de dipòsits de neu d'acord als models abans descrits.

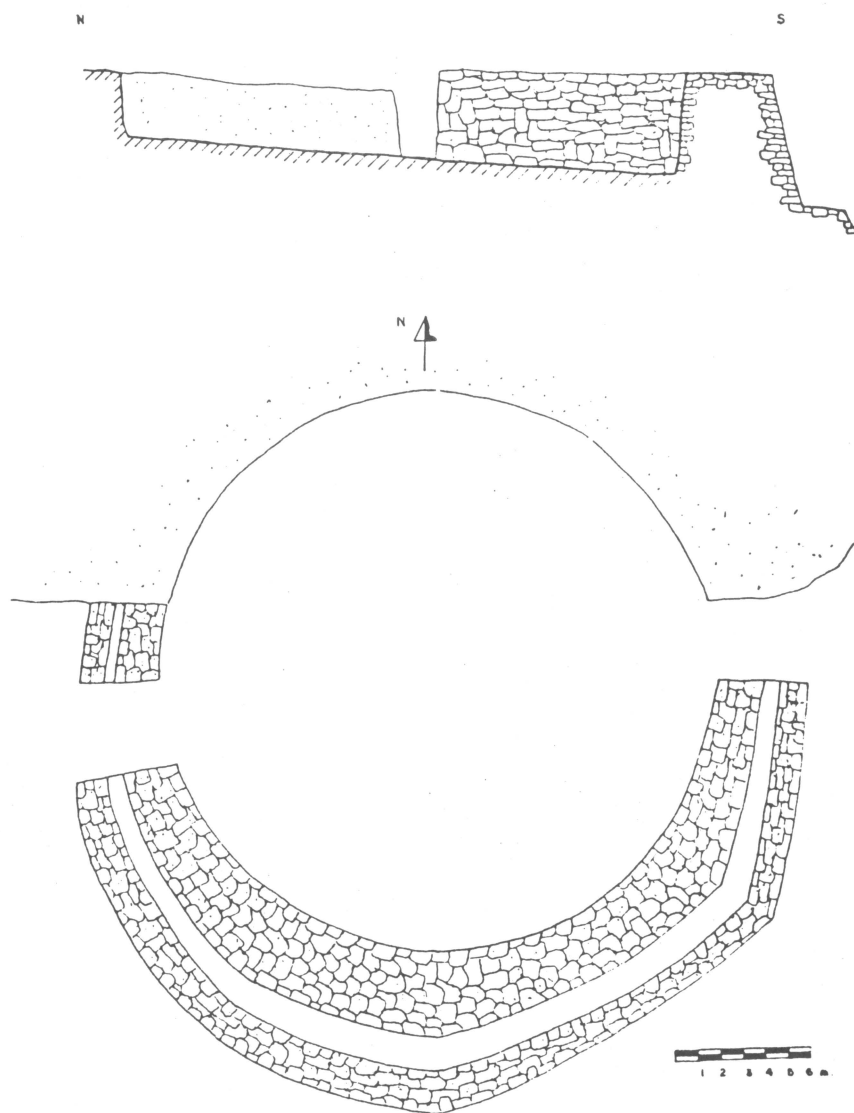
3.3.2.1 Serra d'Espadà i sistema Javalambre-La Calderona

La serra d'*Espadà-Pina* presenta set neveres, totes elles de construcció bastant perfeccionada i situades a més d'una hora de camí del poble més proper, excepte la nevera de Pina de Montalgrao, situada als voltants del poble, però ja a una alçada superior a 1000 m. L'allunyament dels pobles, buscant les alçades de la serra, permet un proveïment suficient. La curosa construcció dels dipòsits assegura el manteniment del producte. La limitada alçada de la serra no permet, en efecte, la utilització del tipus pou de neu. La neu d'*Espadà* proveïa els pobles de la Plana i de la vall del Millars. Els arxius de Castelló, Nules, Vila-real, etc. contenen nombrosos documents sobre aquest comerç. La toponímia també reflecteix aquesta relació, com testimonia el nom, avui en desús, que rebia la neve-

ra propera a Vilamalur i el paratge contigu: «*alto de la Nevera de Onda*», que ens indica el destinatari de la neu allà conservada.

El conjunt de relleus ibèrics que, des de *Javalambre*, avancen fins al mar constitueix un autèntic «rebot» de neu per a diverses comarques. Les àrees de consum de la neu allà emmagatzemada eren la vall del Palància, el Camp de Túria, el Camp de Morvedre, l'Horta i, ocasionalment, la Plana. L'organització de la xarxa de dipòsits respon, de ple, a les exigències d'un comerç a gran escala.

Sacanyet: gelera de los Frailes (La Bellida)

Dibuix JOC i ABN

La gran consumidora de neu d'aquestes muntanyes era la ciutat de València, on dels seus «Capítulos y condiciones para el arriendo del abasto de nieve» (Arxiu Municipal de València C-5) podem extreure interessants dades sobre l'organització i l'estructura de la xarxa. L'extensa zona que va de les Alcubles fins a *Javalambre* es troba dividida en tres «indrets».

El primer «indret», que es prefereix als altres en condicions d'innivació similars incloïa el turó de *la Bellida* (al terme de Sacanyet), impressionant concentració de mig centenar de geleres i amb sis edificacions més a les rodalies: tres a cadascun dels termes veïns d'Andilla i de les Alcubles.

El segon «indret» abraçava part dels actuals termes d'El Toro, Bejí i Abejuela (Terol). El nostre inventari recull deu geleres i una nevera, tot i que és possible la confirmació d'algun altre dipòsit.

El tercer i últim «indret» arribava fins a prop del cim de *Javalambre* (2.020 m), que engloba part dels actuals termes terolencs de Torrijas, Manzanera, la Puebla de Valverde, Arcos de las Salinas i Camarena de la Sierra. Aquesta ha estat l'àrea menys explorada en el nostre treball de camp, de manera que només comptem amb nou edificacions catalogades. La majoria d'elles responen al tipus pou de neu i algunes, com les *Casas de la Nieve*, són construccions rurals multifuncionals i que no s'empraven més que ocasionalment en la conservació de la neu. La gran altitud mitjana, que en la seva major part era superior als 1.500 m, possibilitava l'ús de construccions poc elaborades —pous de neu molt senzills— que amb el pas del temps han desaparegut gairebé sense deixar rastre. És per això que creiem que la nòmina de dipòsits era més gran que la que nosaltres hem pogut inventariar. En darrer terme, allunyada del conjunt d'aquests tres «indrets», tenim *la nevera de Rebasadors* (Serra) que sorprèn pel seu emplaçament. A uns 800 m d'altitud i en una obaga orientada al nord, aquesta gelera es troba a només 18 km de la costa i possiblement lligada a la propera *Cartoixa de Portaceli*.

La xarxa de dipòsits s'organitza en funció del seu caràcter comercial: es busquen emplaçaments alts i, alhora, encarats a les rutes de descens. Cap de les construccions no baixa dels 800 m d'altitud i, malgrat les possibilitats que ofereixen les elevades planes d'El Toro i Barraques (al voltant dels 1.000 m) i les elevades altures de *Javalambre*, els dipòsits es concentren en el crestall mateix de la serra i en el seu extrem sud-est, és a dir, la franja més propera a la costa. Des d'aquí, i seguint la «Cañada Real de Aragón a Valencia», baixava per les Alcubles i Lliria la neu cap a l'Horta i, en especial, cap a València. Prop de les Alcubles poden veure's les roderes de fins a 20 cm de profunditat que els carros de la neu excavaven en roca calcària.

La gran altitud del conjunt de la serra fa possible construccions de tipus gelera, manques de pou excavat i de sostre d'obra. Tot i això, malgrat la seva rusticitat, arriben a sorprendre per la seva grandària: el pou de neu de *la Serra d'Andilla* fa 33 m de diàmetre i *la gelera dels Frares*, a *la Bellida* està formada per murs de fins a 5 m de gruix.

En aquesta zona destaca, sens dubte, la concentració de geleres de *la Bellida*. En una franja de terreny de dos km de llargada i un d'amplada s'amunteguen fins a mig centenar de pous de neu i de neveres. Les seves característiques arquitectòniques són molt semblants: pous de neu de diferents mesures construïts tot aprofitant els clots que solquen el turó. Només vuit construccions presenten pou excavat.

A *la Bellida* ens trobem davant d'un aprofitament integral de les possibilitats del medi. Els dipòsits busquen en els clots, o en petits escarpaments, els llocs idonis on, amb menor longitud del mur, es tanqui la major superfície de terreny. Per facilitar la recollida de neu, el turó es troba sembrat de murs d'aproximadament un metre d'altura i de longitud

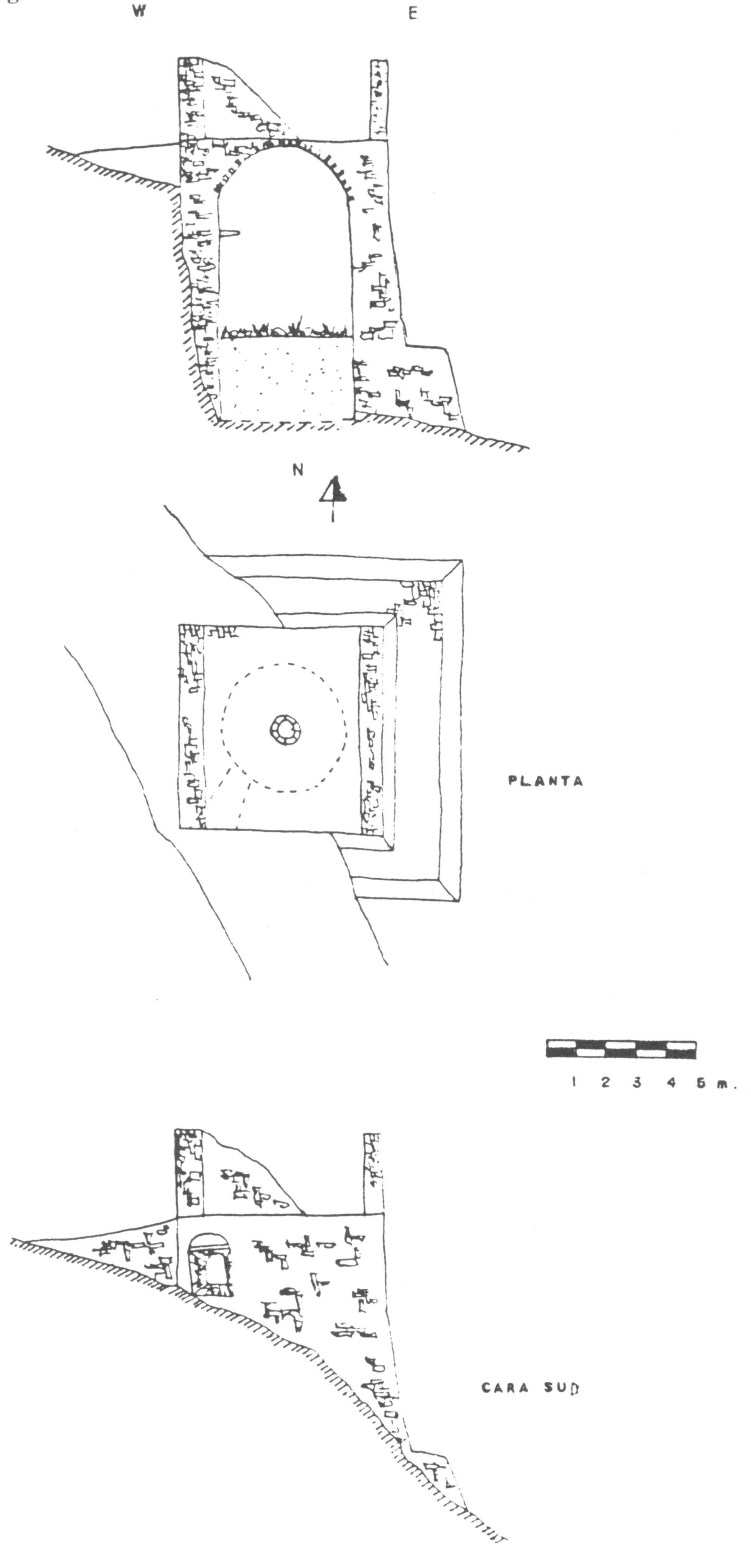
variable. Amb aquests es pretenia recrear l'efecte d'acumulació propi dels pous de neu naturals, facilitant d'aquesta manera l'ompliment dels dipòsits. També s'aprofitaven els materials oferts per altres activitats humanes. En la contigua *Foia de Canals* es conreen, encara avui, cereals, la palla dels quals s'utilitzava per a farratge de les cavalleries, per a les cobertes de protecció dels pous de neu i per a l'embalatge de la neu durant el transport.

La xarxa de dipòsits assoleix aquí un dels seus punts culminants d'organització, bo i creant una autèntica economia d'escala. L'aprofitament de les possibilitats físiques i humanes de l'entorn suposa una especialització de la zona en l'explotació de la neu. A més dels aspectes que ja hem descrit abans, cal afegir-ne d'altres, tals com l'existència de dues àrees o «indrets» successivament de major altitud i condicions climàtiques més rigoroses, per tal d'assegurar el proveïment de la neu en cas que faltés a *la Bellida*. La concentració de geleres suposaria una utilització de la mà d'obra quasi òptima. El llogarret de Canals deu molt, sens dubte, al comerç de la neu.

Les elevades necessitats de les comarques litorals properes propiciaren el conjunt de *la Bellida* i els més de 20 dipòsits disseminats a la resta de l'àrea. Aquestes serres ibèriques, altes i amb nuclis de població enclavats en elles, són una avançada cap a la costa on es col·loca aquest «rebot» de neu. La conjunció de factors físics i humans determinà una distribució dels dipòsits que buscà l'altitud i apropament a les rutes de descens. S'organitzà la xarxa al voltant d'un nucli fortament concentrat, el turó de *la Bellida*, amb un seguit de pous de neu més o menys dispersos.

El sistema *Javalambre-la Calderona* es perllonga vers el sud en una sèrie de serres que fan del Racó d'Ademús i dels Serrans dues comarques eminentment muntanyenques. Tot i això, la xarxa de dipòsits de neu és aquí molt diferent de la que ocupa la zona de cims que hem estudiat abans.

Benassal: Font d'En Segures

Dibuix JCO i ABN

Nevera del Tossal de la Nevera (Cati). Detall de l'obertura superior per on s'introduïa la neu.

Nevera del Pla de la Casa a la Serella. S'hi veu, a l'esquerra, les plataformes que facilitaven la recollida de la neu.

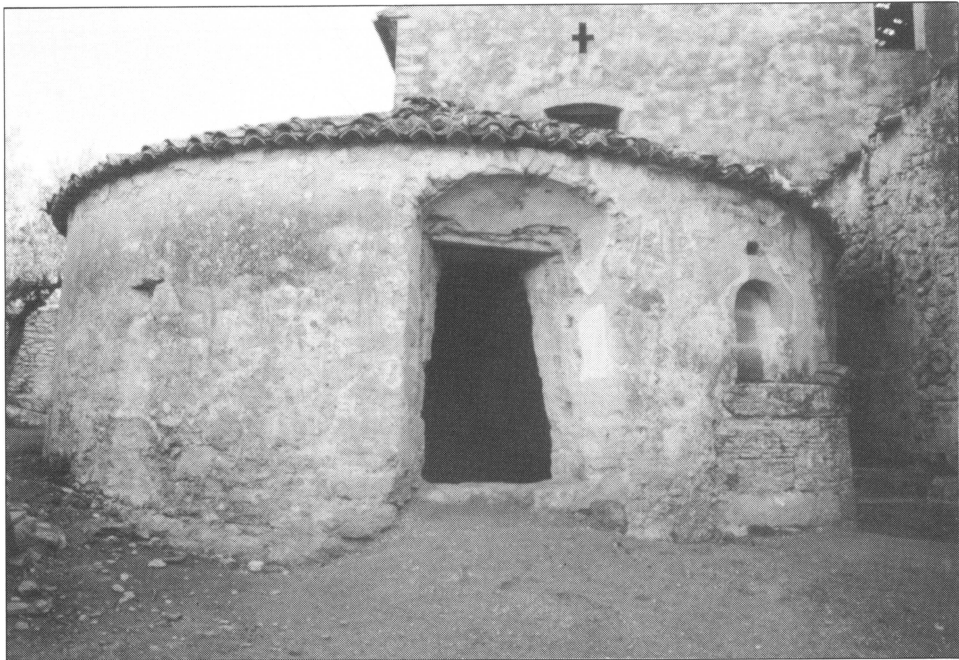
Gelera dels Frares (Sacanyet), al turó de la Bellida, una de les concentracions de dipòsits més grans de tota la Mediterrània.

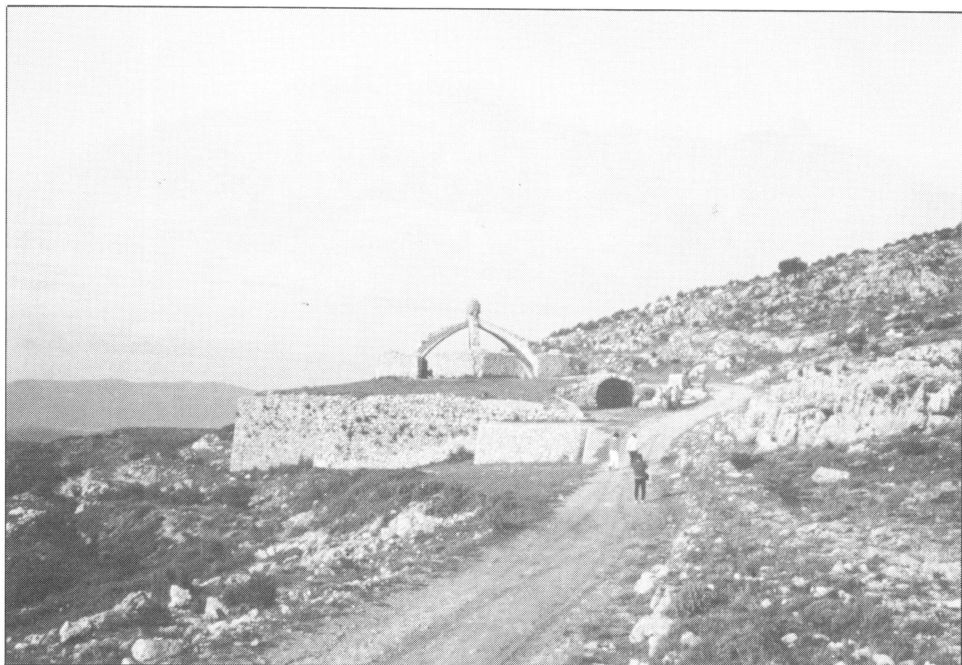
Cava de Don Miguel (Bocairent). És una de les construccions per a la conservació de la neu més interessants. S'hi veuen els murs potents que prolonguen i protegeixen el seu excavat.

Nevera del Benicadell (Beniatjar). Té quatre obertures laterals i una altra zenital.

Nevera del monestir de la Trinitat (Benigànim). Encara conserva la coberta de teules; construïda l'últim terç del segle XVIII.

Cova Gran o Cova Arquet, a la serra Mariola. Es veu la plataforma on hi ha obert el pou i la boca del túnel per entrar-hi.

Cava Arquet. Els serveis dels arcs.

L'inventari es revela particularment pobre: onze indicis de dipòsits —recollits mitjançant l'estudi toponímic o l'enquesta oral— dels quals només tres s'han pogut comprovar fefaentment. Pels indicis no confirmats creiem que la poca presència de les construccions (geleres) ha determinat la seva total desaparició, sense deixar cap resta visible. En alguns casos, com Vallanca, Ares d'Alpont o La Iessa, la proximitat del nucli de població facilitaria la reutilització del material en obres posteriors.

En el seu conjunt, l'àrea es caracteritza per la poca densitat de la xarxa de dipòsits. La proximitat de llocs més alts i amb gran abundància de construccions poden donar la raó d'aquesta característica. Els dipòsits de la zona servirien per cobrir el comerç local, però no per a un comerç a gran escala. Aquesta funció era ja coberta, i amb avantatges comparatius, pels dipòsits que ocupen l'eix de la serra.

Les altituds mitjanes d'aquestes comarques possibilitaren la conservació de la neu en construccions del tipus gelera. Això explicaria, en part, l'absència de restes. L'única construcció de tipus nevera és, precisament, la de situació més baixa: la nevera de Toixa, a 650 m d'altitud.

Les característiques de la xarxa de dipòsits no poden disociar-se del veïnatge d'una àrea d'elevada densitat i complexitat. La recerca de millors condicions d'ubicació, de cara a l'explotació comercial, va fer que s'aprofitessin al màxim les possibilitats del relleu, en detriment d'una distribució més homogènia. La dedicació al consum local pot rastrejar-se també en la situació dels dipòsits respecte als nuclis de població: tres són dipòsits periurbans i els altres tres són pel veïnatge, a menys d'una hora de camí.

Com a resum d'aquest epígraf, podem parlar de dues àrees de clara vocació comercial: *Espadà* i *Javalambre-la Calderona*. En elles els dipòsits busquen emplaçaments alts i ben situats respecte a les rutes de descens, la qual cosa els porta a allunyar-se dels nuclis de població. La distribució, més o menys homogènia en la zona de cims d'ambdues alineacions, té un punt de clara concentració al *Serrat de la Bellida*. En contrast, la tercera àrea (comarques dels Serrans i el Racó d'Ademús), presenta escassa densitat de dipòsits i amb una més gran tendència a vincular-se als pobles. Això es deu a la seva destinació per al consum local.

3.3.2.2 Els altiplans occidentals

S'agrupen en aquest epígraf l'altiplà Utiel-Requena, l'enorme plataforma del *Caroig*, la Foia de Bunyol, la Costera i la vall d'Aiora-Cofrents. Aquesta àmplia extensió compta amb una xarxa de dipòsits de baixa densitat: a penes 19 construccions distribuïdes de manera semblant als nuclis de població. Del total de 19 dipòsits, 13 són urbans, la qual cosa els obliga a situar-se a altituds modestes. En efecte, 11 es troben a menys de 800 m i, d'aquests, 6 per dessota els 600 m. Per contra, els 6 dipòsits no urbans s'allunyen —fins a més d'una hora de camí— per buscar l'altitud: 4 d'ells se situen a més de 800 m i, d'aquests, 3 per sobre dels 1000 m.

Els dipòsits de menor altitud eren de sòlida construcció, de tipus nevera. Han desaparegut, víctimes del desenvolupament urbà, tres a Requena i un a Utiel, Sinarques, la Font de la Figuera, Iàtova, Villagordo del Cabriel, Setaigües i Zarra. La tipologia general de l'àrea és la nevera de pou excavat. Només trobem pous de neu en el cim del Nevera (Setaigües) i a les rodalies de l'ermita del Remedio (Utiel), ambdós per sobre dels 1100 m.

Podem caracteritzar aquesta àrea com de predomini de les neveres urbanes dedicades, fonamentalment, al consum local. No s'aprofiten al màxim les disponibilitats altitudinals que ofereix el relleu. Serres com les del Juan Negrete, del Tejo, de Xiva, de Dues Aigües, d'Enguera i grans superfícies elevades com la plataforma del Caroig i moles circumdants,

no foren emprades més que puntualment per ubicar dipòsits de gran altitud. El nostre parer és que això es deu al fet que les possibilitats comercials d'aquesta àrea es trobaven minvades. Pel nord les serres ibèriques que avancen decididament cap a l'Horta i pel sud cap a la Vall d'Albaida i les Serres d'Agullet-Benicadell i Mariola, contigües a zones consumidores com la Safor i la Ribera, suposaven una forta competència. Les millors comunicacions i la seguretat en l'abastiment de la neu que presenten dues àrees anul·laren les possibilitats comercials d'aquestes comarques centrals.

Pot destacar-se l'existència d'un comerç molt concret a Requena, el destinat a la reposició del gel emprat en el transport de peix cap a Madrid. En general, però, la utilització de la xarxa de dipòsits estava orientada al consum local.

3.3.3 Sector meridional

Al sud de la línia Xeresa-la Font de la Figuera el component fonamental del relleu valencià és la bètica. Les serres perden la massivitat dels relleus ibèrics i es presenten com a alineacions primes que segueixen, amb bastant fidelitat, l'orientació SW-NE. Els falgars de les serres, enèrgiques i ben definides, i les valls estatgen un poblament ben distribuït, amb centres urbans de relativa importància: Alcoi, Cocentaina, Ibi, Xixona, Ontinyent, Albaida, etc. Ara no trobem els «deserts» demogràfics de l'interior muntanyenc de Castelló i València.

Les serres, que assoleixen ràpidament els 1.000 m d'altitud, i les valls com a vies naturals de comunicació, oferien unes condicions favorables per al desenvolupament del comerç de neu. La proximitat de la costa, amb el que això significa de ciutats consumidores —Alacant, Elx, la Vila Joiosa, Pego, Dènia— i de ports pesquers necessitats de gel, tampoc no fou aliena a l'auge de l'explotació de la neu. A més a més del seu consum al País Valencià, la neu va ser exportada en ocasions des del port d'Alacant fins al nord d'Àfrica.

Pot resultar difícil de creure la presència regular de neu en aquestes serres. En efecte, les nevades no són tan regulars com a les àrees interiors de Castelló i de València, més exposades a les borrasques de l'oest i amb unes condicions tèrmiques rigoroses. Per al sector meridional les grans nevades es produeixen a partir de les borrasques de Llevant que, generalment, han seguit la ruta de l'estret de Gibraltar. Si es combina amb una gota freda en altura, els efectes es veuen incrementats i poden assolir conseqüències catastròfiques. Encara en l'actualitat, tots els hiverns sol succeir en una o dues ocasions aquesta circumstància. Si ens situem en unes condicions climàtiques més fredes i plujoses que en l'actualitat, no seria difícil l'ompliment regular dels dipòsits.

Per a una major claredat hem subdividit el sector en una sèrie d'àrees: la Vall d'Albaida; *Serra de Mariola*; l'Alcoià, la Foia de Castalla i Xixona; l'Alt i Mitjà Vinapoló; la Marina.

3.3.3.1 La Vall d'Albaida

Inclou l'àmplia Vall d'Albaida i les serres que l'envolten: *Serra Grossa*, el massís de *la Safor* i l'annexa *Serra de l'Almirall*, el massís del *Buixcarró-Montduber* i la serra d'*Agullent-Benicadell*.

El catàleg comprèn 41 dipòsits, a més d'alguns indicis que falten per confirmar. Han desaparegut per complet, la majoria convertides en bancals i terres de conreu, quatre a Benigànim; tres a Albaida; dues a Salem; una a Castelló de les Gerres, Terrateig, Montaverner, la Pobla del Duc, Quatretonda, Bellús, Montixelvo, el Ràfol de Salem i Bèlgida. En total, 18 construccions: El quadre núm. 3 recull les altituds i distància dels dipòsits d'aquesta àrea als nuclis urbans més propers.

Quadre núm. 3

	neveres urbanes o periurbanes	menys d'una hora de camí	més d'una hora de camí
1001-1200 m.	—	—	1
801-1000 m.	—	—	3
601-800 m.	—	—	4
401-600 m.	3	2	3
201-400 m.	9	10	—
0-200 m.	1	5	—

Crida l'atenció que vint-i-cinc dipòsits es trobin per dessota dels 400 m d'altitud i, entre ells, sis no superin els 200 m. L'explicació rau, probablement, en el fet que suposaria una aportació de neu suficient més l'elevada pluviositat de la zona (als voltants dels 700 mm) que unes condicions termomètriques més dures que les actuals, com les que va imposar la «petita Edat del Gel».

El relleu que circumda la Vall d'Albaida és aprofitat de manera heterogènia. Al nord, la *Serra Grossa* no ofereix grans altituds i és menyspreada com a emplaçament de neveres davant la possibilitat de situar-les en altituds més grans com les proporcionades per la *Serra de Benicadell*. Tot i això, a les rodalies de la costa, la proximitat als centres de consum sí que pot arribar a compensar la manca d'altitud. Així, en el massís del *Buixcarró* trobem tres dipòsits —a 350, 530 i 540 m d'altitud—, al terme de Barx. En aquest cas, el ràpid accés cap a la Valldigna o cap a Gandia i la seva horta fou un important factor en la decisió.

Pel sud tanquen la vall l'estreta alineació d'*Agullent-Benicadell* i el massís de la *Safor*, connectat amb la *Serra de l'Almirall*. Els dipòsits busquen ara l'altura i trobem 9 construccions encimbellades a la carena de la serra. En els faldars, per sobre dels 350 m d'altitud, es compten deu dipòsits.

En el fons de la vall, a menys de 350 m d'altitud, romanen divuit neveres. D'aquestes, sis són urbanes o contigües al poble i les altres dotze es troben a menys d'una hora de camí. Generalment a una distància d'uns 30 minuts.

Sembla difícil aplicar a aquestes construccions el model de distribució vinculada als pobles per a un autoconsum local o comerç a petita escala. ¿Com explicar les set construccions de Benigànim, o les dues de Quatretonda? Es pot pensar que també les neveres del fons de la Vall d'Albaida participaven del caràcter comercial propi dels dipòsits situats a gran altitud. Les informacions orals recollides a Castelló de les Gerres, Quatretonda o Benigànim insisteixen en el fet que la neu recollida en els seus dipòsits es portava a la Costera i a la Ribera. Tindríem, doncs, un bon exemple de com les condicions climàtiques favorables i unes comunicacions fàcils possibilitaren la utilització comercial a gran escala de neveres situades a altituds impensables en altres àrees del nostre estudi.

Tota la Vall d'Albaida i serres circumdants presenta una xarxa, més o menys homogènia, de dipòsits. Les condicions climàtiques permeten aquest repartiment regular que cobreix les altures de les serres i el fons de la vall. Queden desprovistes de dipòsits les altures mitjanes de la *Serra Grossa*, que no arriben a assegurar la neu com les altures més grans de *Benicadell* ni suposen un còmode emplaçament proper als nuclis de població o a les àrees de consum properes.

Les baixes altituds de l'àrea influeixen en la tipologia constructiva. No trobem dipòsits de tipus de gelera, sinó neveres completes, amb pou desenvolupat o coberta que assegurin la conservació de la neu. Destaquen algunes neveres com la del *Benicadell*, les neveres de *Carcaixent*, la del monestir de *la Trinitat* o la propera al poble de Barx, amb cúpula de totxos. Pot destacar-se també l'existència d'una «família» de neveres de planta quadrangular, pels vols de Benigànim.

En algunes localitats el pes específic de l'explotació de la neu en el conjunt de l'economia de l'indret era significatiu. L'il·lustrat Cavanilles es referia d'aquesta manera a Salem: «... no podrien subsistir els veïns amb aquests breus fruits si no s'ajudessin amb la indústria de la traginada i amb la de recollir la neu de les muntanyes per a l'abastament dels pobles de la comarca».

La xarxa de dipòsits de la Vall d'Albaida cobria el consum local, que era sens dubte important a causa del poblament existent, i es destinava, en part, al comerç amb comarques veïnes com la Costera i, sobretot, la Ribera.

3.3.3.2 La serra de Mariola

Aquest conegut massís muntanyenc acull al seu voltant els municipis de Bocairent, Alfafara, Agres, Muro d'Alcoi, Cocentaina, Alcoi i Banyeres, poblacions assentades en els faldars i al peu d'àmplies valls que constitueixen una excel·lent via natural de comunicació.

Coneixem 13 construccions o caves, denominació que reben en la zona les neveres o pous per a la neu.

La xarxa de dipòsits de Mariola comptà amb 3 construccions urbanes o periurbanes (2 a Bocairent i 1 a Agres) que avui han desaparegut, i unes formidables caves de grans proporcions situades a la part alta de la serra, preferentment repartides sobre la carena o vora septentrional recaient a la valleta d'Agres (la cava de Don Miguel, a Bocairent, i 4 construccions en el terme d'Agres) i en altituds compreses entre els 1.060 i 1240 metres.

Al terme de Cocentaina, i al voltant del cim del Montcabrer (1.390 m s/n/m.) tenim catalogats 4 petits dipòsits situats per sobre dels 1.100 m, dos dels quals responen a la tipologia de la gelera.

A l'extrem occidental, tocant a Banyeres, es manté viu el topònim de la Serreta de la Neu (845 m. d'altitud), on sembla ser que van existir un o dos dipòsits per emmagatzemar neu, que aprofitaven —fins a l'any 1912— les antigues excavacions d'una pedrera.

Les notícies més antigues respecte al comerç de la neu de Mariola es remunten a l'any 1591, però la documentació consultada ens indueix a situar la data de construcció de la majoria d'aquestes caves a les darreries de la segona meitat del segle XVIII, ja que el Baró d'Agres autoritzà la construcció de «poço o poços, cava o cavas...», tot i que és possible que la coneguda Arquetjà funcionés abans d'aquesta concessió, ja que el 1650 la ciutat de Xàtiva s'abastí de la neu d'Agres.

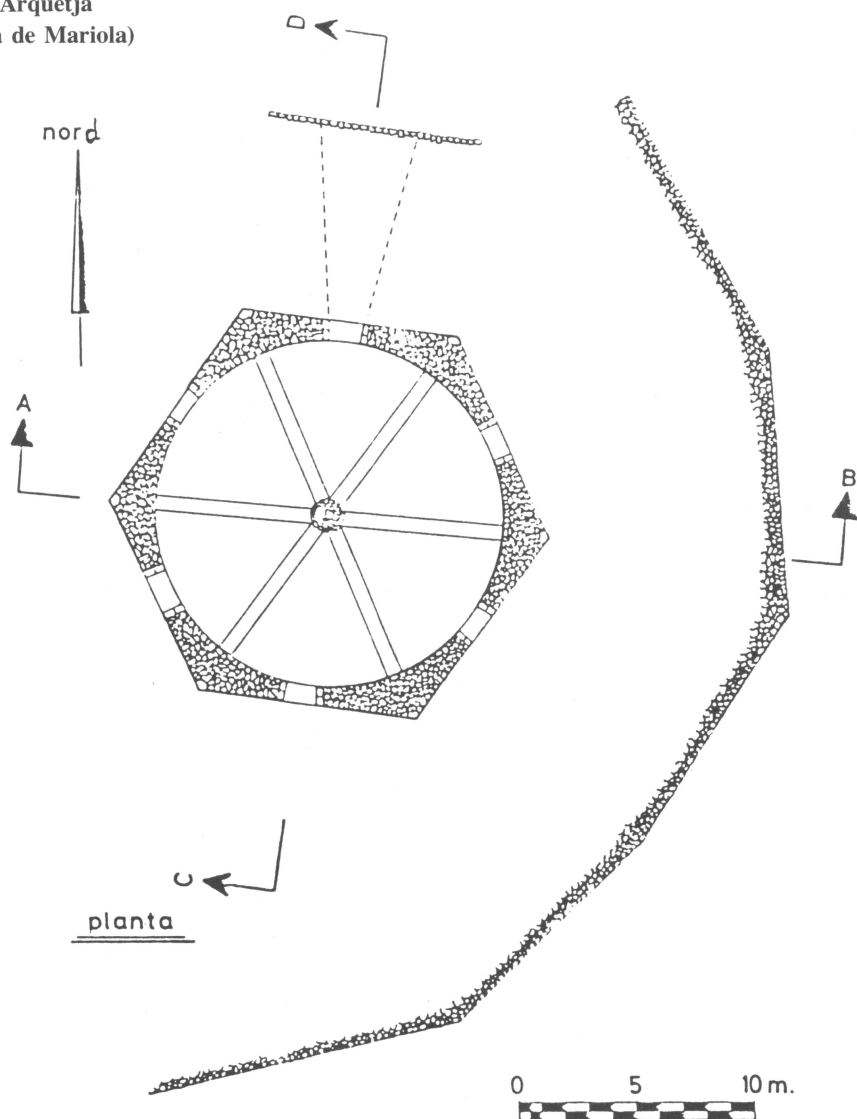
Xàtiva, durant els segles XVIII i XIX, va posseir dos dipòsits al terme de Bocairent (les cavetes de Xàtiva), i les referències dels il·lustrats J.A.Cavanilles i J.Castelló apunten cap a un intens comerç de la neu d'Agres dirigit cap a la Vall d'Albaida, Xàtiva i els pobles riberecs del Xúquer. Les caves d'Agres es mantindrien en explotació fins als anys vint.

La tipologia dels dipòsits, llevat de les dues geleres esmentades (una d'elles de 14 m de diàmetre i quasi sense mur), respon al sòlid edifici amb pou excavat i coberta o volta, que en el cas de la cava Arquetjà d'Agres —de planta hexagonal i dimensions de 14'90 m de diàmetre per 11'30 m de profunditat— encara conserva els tres arcs creuats, de carreus, que sustentaren la coberta de teules. A nivell del terç superior s'obre un túnel per on es realitzaven les extraccions de neu.

Cava Gran (Agres)

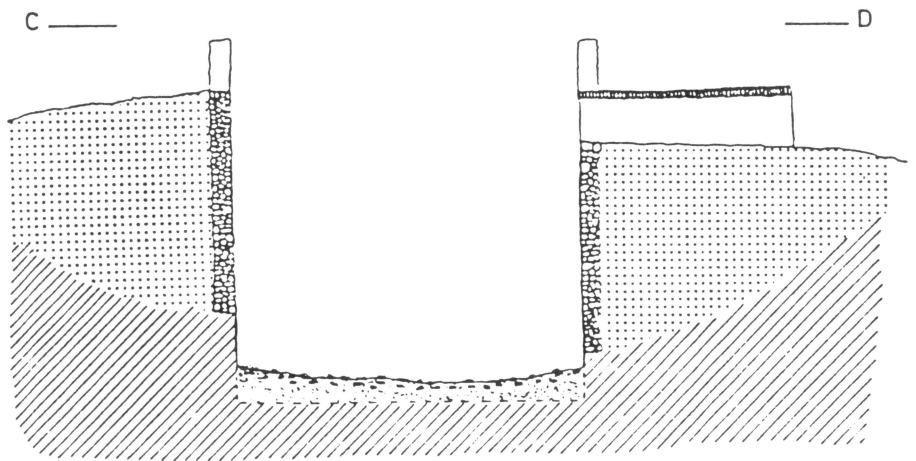
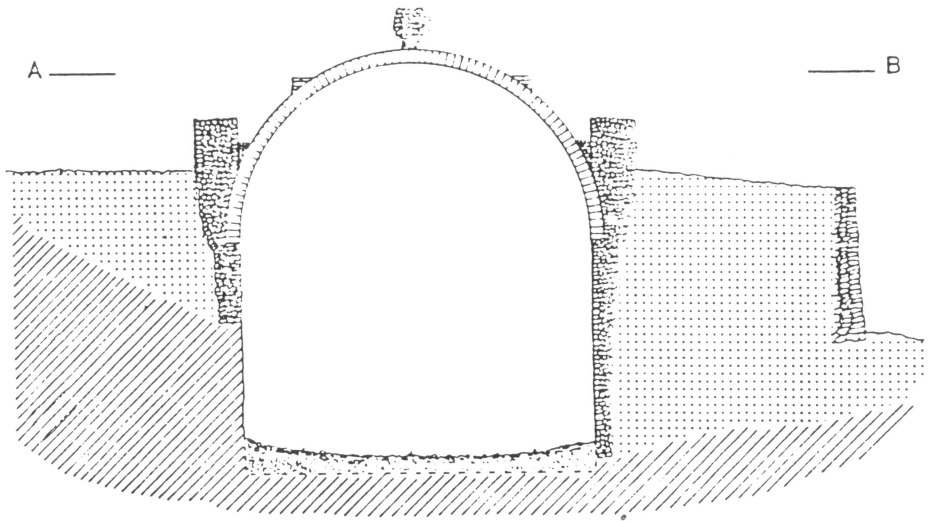
Cava Arquetjà (Serra de Mariola)

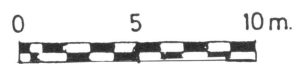
Dibuix JMSM

Cava Gran (Agres)

Cava Arquetjà
(Serra de Mariola)

seccions

Dibuix JMSM

Propera a aquesta cava se'n localitzen tres més, de menor portament, amb cúpula hemisfèrica de maçoneria, i al costat d'aquestes una casa o habitacle amb funcionalitat d'alberg per al guarda dels pous, amb una ermita erigida sota l'advocació de la Mare de Déu de les Neus.

La cava de Don Miguel, a Bocairent, té en la seva meitat oriental uns sòlids contraforts que permeten elevar l'altura del dipòsit i dotar-lo així d'una capacitat de 2.460 metres cúbics. Aquesta construcció, a més de conservar les boques superiors, posseeix tres túnels o ingressos de diferents nivells, un d'ells destinat a l'allotjament o habitacle de l'encarregat o guarda de la casa. També és apreciable el desguàs que evacuaria les aigües —producte de la fusió de la neu emmagatzemada— en una cisterna pròxima.

El model de distribució dels dipòsits de la neu a la serra de Mariola respon a condicionants de tipus físic (altura i orientació), ja que la important zona comercial que s'havia de servir determinà la construcció de grans i sòlides neveres a altures que asseguressin freqüents precipitacions de neu i per tant distants (més d'una hora) dels nuclis urbans més propers.

Suposem que aquesta especialització constituïria una economia auxiliar per a traginers i jornalers, a més d'una important font d'ingressos per als propietaris. Josep Puig, propietari de tres caves d'Agres, apareix en un padró de 1768 com el major propietari d'aquesta vila.

3.3.3.3 L'Alcoià, la Foia de Castalla i Xixona

Aquesta zona es caracteritza per un relleu molt accidentat, amb àmplies valls (Foia d'Alcoi i Foia de Castalla) envoltades de serres amb acusats pendents que, ràpidament, assoleixen els 1.000-1.3000 m d'altitud. El catàleg reuneix 26 neveres irregularment repartides per les serres del Carrascar d'Alcoi i d'Ibi, serra d'Onil, carrascar de Castalla, Maig-mó, Corbó, Carrasqueta i Els Plans.

Quadre núm. 4

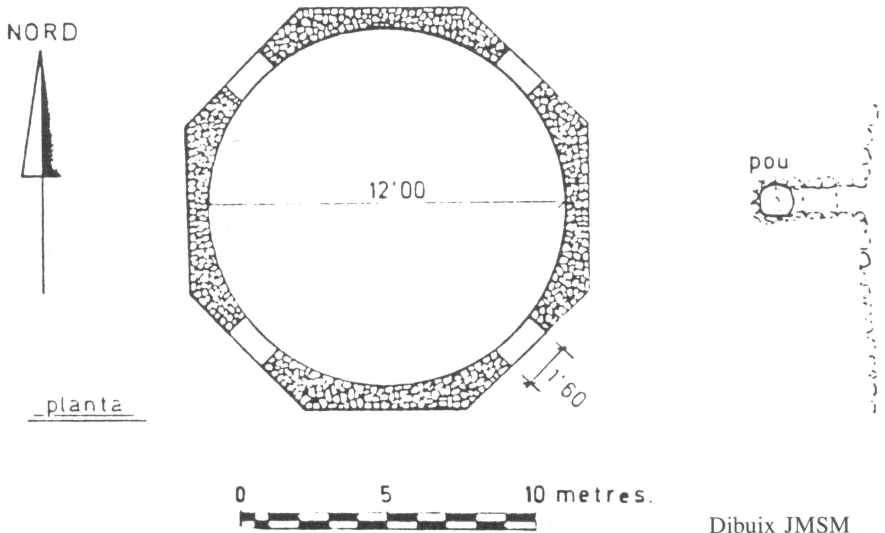
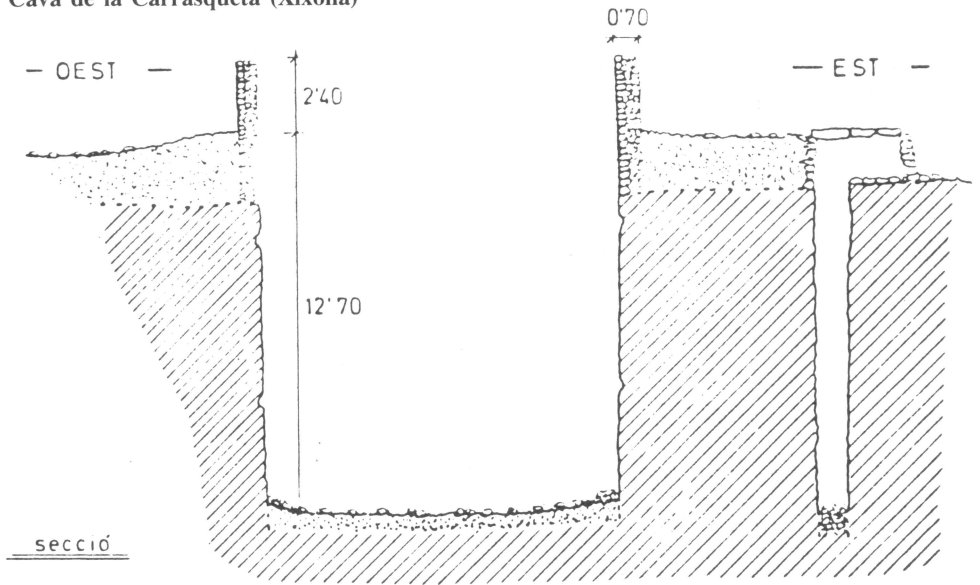
	neveres urbanes o periurbanes	menys d'una hora de camí	més d'una hora de camí
1201-1400	—	—	3
1001-1200	—	—	8
801-1000	—	—	6
601-800	5	3	1

S'observen 4 construccions pròximes, al voltant del Menetjador (1352 m s/n/m), la coberta dels quals estaria realitzada mitjançant dos arcs creuats, dels quals avui és visible l'inici dels esperons que queden inserts en l'obra interior del dipòsit. Val la pena igualment fer esment de la magnífica construcció del Carrascar de Castalla, de planta hexago-

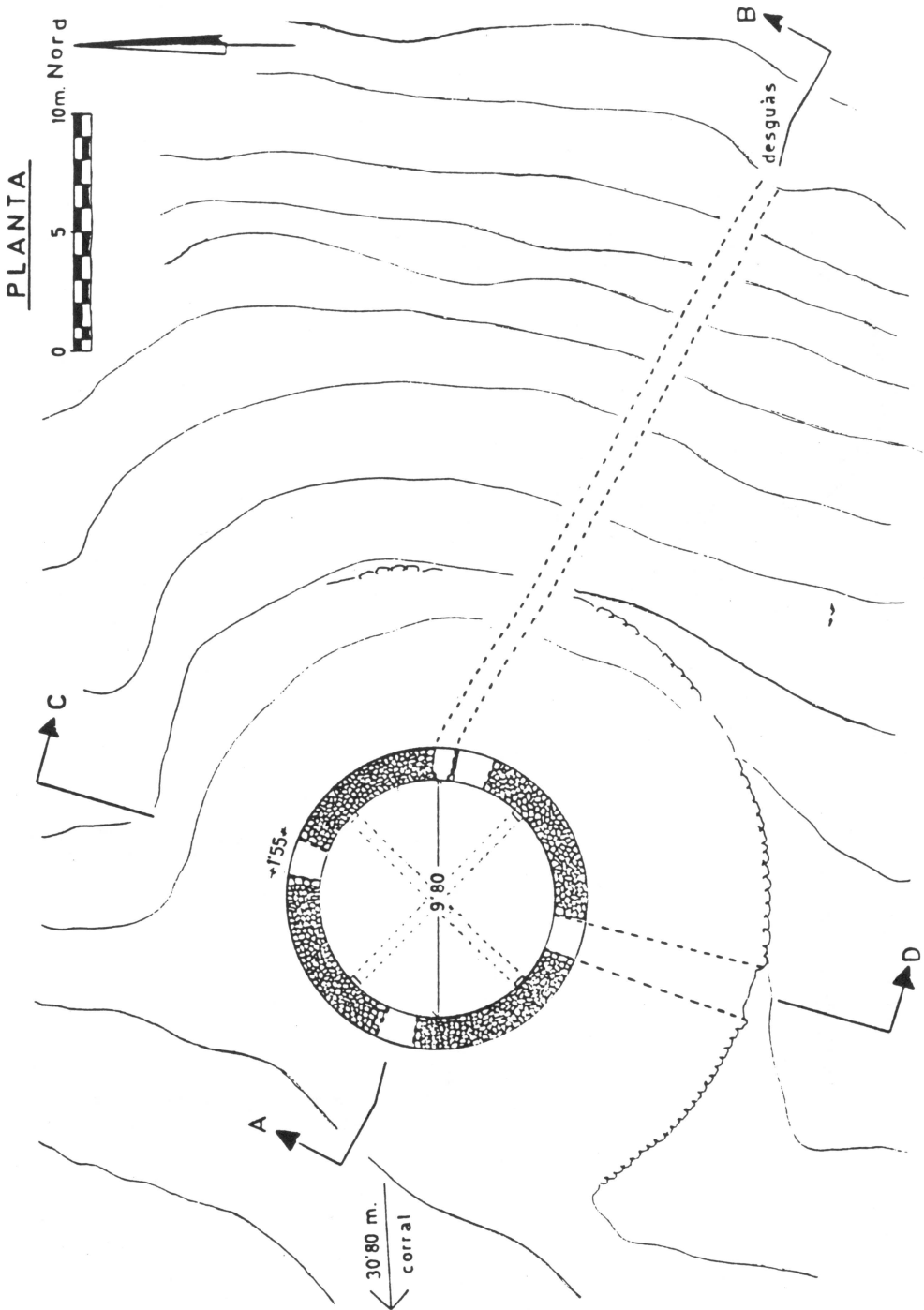
nal, amb cúpula hemisfèrica de carreus i coberta mitjançant lloses de pedra tallada sobreposades en deu i sis filades.

Les cinc construccions o dipòsits urbans (4 a Ibi i 1 a Onil, que és l'únic que es conserva), a més dels que hi ha a la serra, evidencien la genuïna especialització que dedica aquesta zona al comerç de la neu, activitat documentada pels il·lustrats J. Castelló i J.A. Cavanilles.

Cava de la Carrasqueta (Xixona)

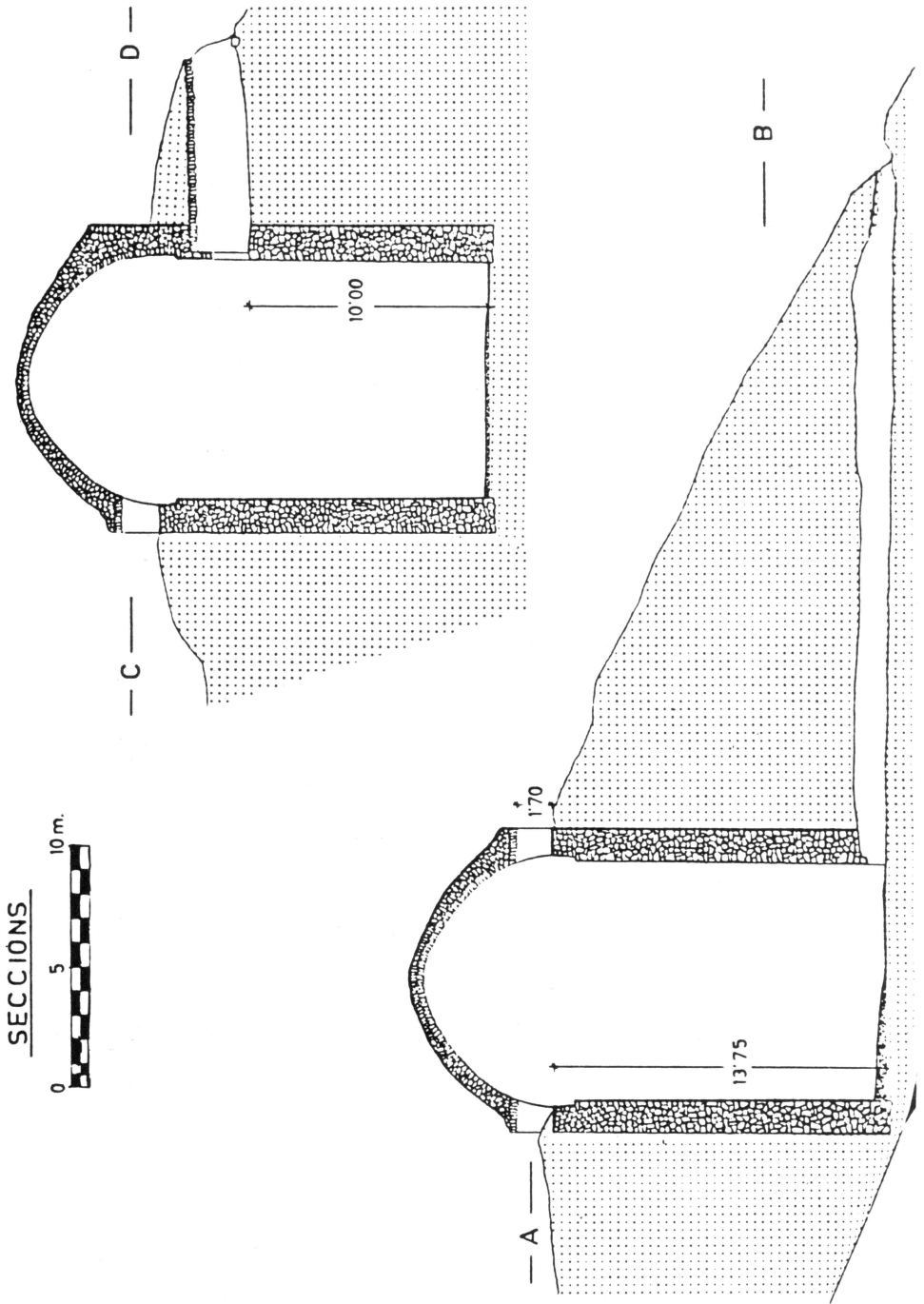

Pou del Rontonar (Benifallim-La Torre)

Dibuix JMSM

Pou del Rontonar (Benifallim-La Torre)

Dibuix JMSM

Castelló, en unes relacions de la segona meitat del segle XVIII, comenta això d'Ibi: «En el terme d'aquesta vila, cap a la part d'on ve l'aigua, hi ha diferents pous de neu, i amb la que recullen, assorteixen Alacant i la seva horta, Oriola i pobles del seu districte, i, alguns anys, Múrcia i el seu partit, la qual cosa enriqueix moltes famílies del poble i en manté d'altres que hi entenen en el tragí i conducció de la neu». «A la serra d'Ibi i Carrascar d'Alcoi se sol recollir tan gran quantitat de neu, que, conservada en uns grans edificis, abasteix algun any la meitat del Regne de València i part del de Múrcia».

Per la seva part, Cavanilles, en les seves *Observaciones...* (1797), tot referint-se a la vila d'Ibi, ens informa detalladament d'aquesta activitat: «...on viuen 800 veïns, quan a penes n'hi havia 300 a començaments del segle passat. Aquest augment es deu a tres mitjans principals dels quals s'han aprofitat aquells industriosos veïns per a millorar les seves fortunes i hisendes; l'agricultura, les fàbriques i la neu, que cobreix les muntanyes del terme. A l'hivern, quan a l'agricultura no li calen tants braços, molts s'ocupen de recollir la neu, dipositar-la en pous, i arrencar mates, amb les quals la cobreixen i conserven per portar-la a l'estiu a Alacant, Elx, Xixona, Alcoi i altres pobles de la comarca. Durant quatre mesos, començant el juny, surten diàriament d'Ibi 50 cargues, i unes 25 l'abril, maig i octubre, el tragí de les quals ocupa igual nombre de cavalleries, i molts homes, i deixa als abastadors, que són de la mateixa vila, de 600 a 700 rals diaris de benefici líquid».

La xarxa de dipòsits es fa menys densa a la zona de Castalla i del Maigmó (Tibi), amb 4 pous de considerables proporcions. L'àrea de Xixona compta amb 5 construccions en la part alta de la Carrasqueta i zona del Rontonar (La Torre de les Maçanes), explotades des de l'antigor per nevaters xixonecs i d'Ibi.

Aquesta tradicional activitat dels nevaters, deguda a un suposat excedent de neu, influí en el desenvolupament d'una incipient indústria geladera, desenvolupada a partir de la segona meitat del segle XIX, i que compta en l'actualitat amb clars exponents a Ibi i Xixona.

La xarxa de comunicacions i la proximitat amb les comarques del sud i zones costaneres, permeteren el desenvolupament d'aquesta desapareguda activitat de la muntanya.

3.3.3.4 L'Alt i Mitjà Vinalopó

Comprèn aquesta zona l'extrem sud-occidental de l'àrea estudiada, on es presenten uns relleus poc acusats (tret de la serra del Maigmó, inclosa en el sector de la Foia de Castalla), i amb un baix índex de precipitacions que generalment no superen els 400 mm. anuals.

La xarxa dels 15 dipòsits catalogats en aquest petit sector, es distribueix de la següent forma: 3 construccions situades entre els 735 i 800 m d'altura (el pouet de la Neu de Beixama i 2 pous periurbans de Biar), 1 pou situat a major distància i a 860 m (el pou de Catí, Petrer) i una sèrie de construccions urbanes i periurbanes que ocupen zones baixes (500) i properes al llit del Vinalopó, de les quals hi havia 2 a Villena (Pocico de la Nieve i p. de la Sèquia del Rei), la qual es conserva a Sax, i 8 construccions no identificades en el terme de Novelda que s'utilitzaven per emmagatzemar gel, sembla ser, procedent d'unes instal·lacions o basses pròximes.

Aquests 8 dipòsits es trobaven en explotació a finals del segle passat (segons M. Rico García, en un article publicat al diari d'Alacant «La Unión Democrática», de 1880), la seva capacitat d'aquests oscil·lava entre les 4.000 i 12.000 roves i la producció mitjana dels quals es calcula que era de 81.000 roves anuals de gel. M. Rico García —fill d'un nevater de Xixona— ens indica que «A Elda es dediquen gran nombre de persones a la recol·lecció del gel exclusivament; sent l'únic punt on s'explota aquest article...».

Cal considerar que l'escassa quantitat i rellevància de dipòsits en la zona, dirigís la seva activitat comercial a l'autoconsum, i fins i tot es veïés necessitada a importar neu de la Foia de Castalla.

La zona situada al sud d'Alacant, i en especial la ciutat d'Oriola, s'abastien de la neu de la sierra Espuña (Múrcia), i el municipi alacantí del Pinós de Monòver posseïa un pou a la veïna serra del Carxe (pròxima a Jumilla-Múrcia).

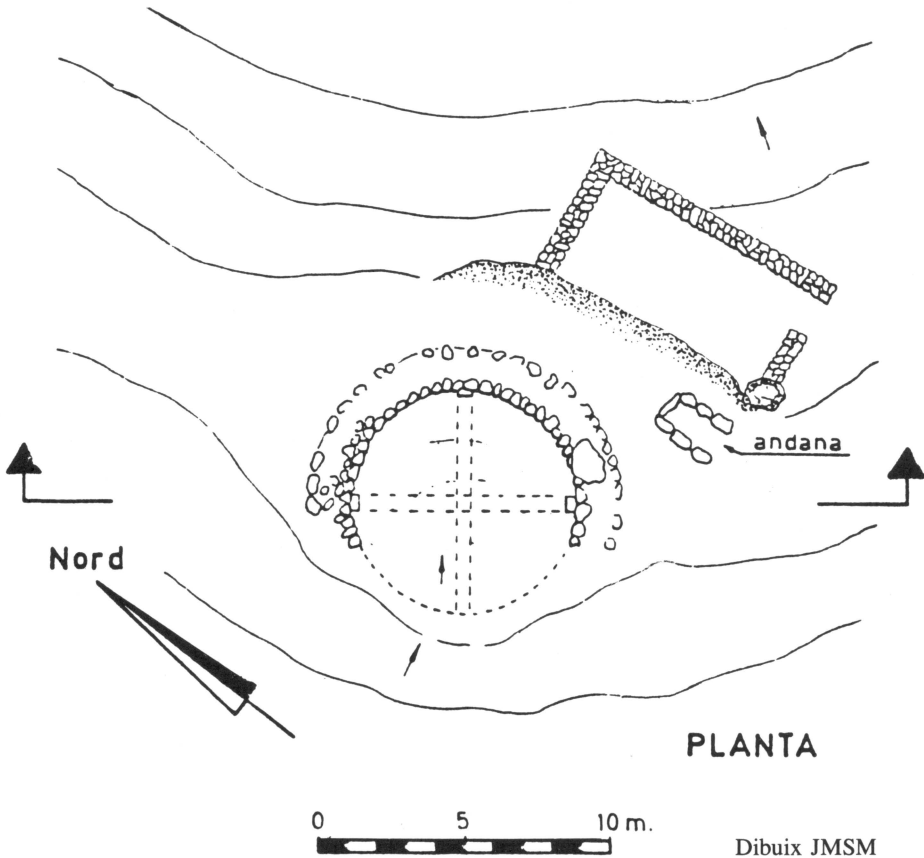
3.3.3.5 La Marina

L'àrea muntanyenca oriental d'Alacant la constitueixen vàries serres de direcció W-E, que en l'arribar al litoral perden altura.

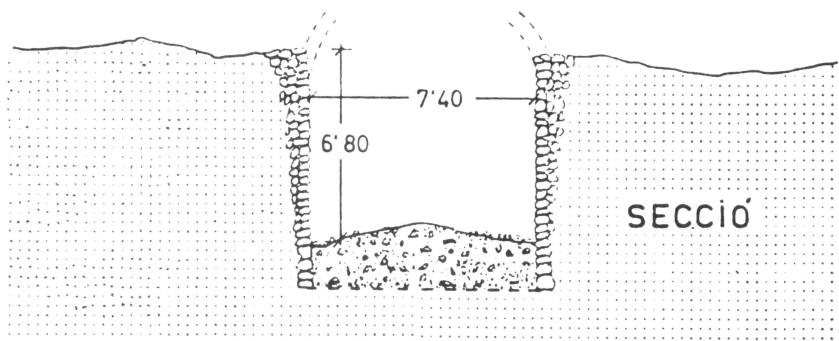
El catàleg de neveres i geleres d'aquesta comarca reuneix 28 dipòsits. Les serres d'Aitana i Serrella, separades per la Vall de Guadalest, compten amb 28 dipòsits de tipologia molt variada.

Aquest sector presenta un elevat índex de pluviositat (entre 600 i 900 mm.), que amb la considerable altitud de les muntanyes (Aitana, 1.558 m.; Serrella, amb diversos cims que superen els 1.300 m.), i la circumstància d'oferir uns vessants situats en l'obaga, determinen unes condicions òptimes per a l'establiment de pous de neu.

Clot del Pas —Confrides— Aitana 1.370 m s/n/m

A la serra d'Aitana i els seus estreps coneixem 14 dipòsits dels quals 8 són *clots* (denominació que reben aquí les geleres i fins i tot els pous amb coberta), situats en el vessant septentrional i entre els 1.260 i 1.420 m d'altitud. La tipologia d'aquests dipòsits —mancats de coberta— obeeix a simples sots excavats que en algun cas conserven un mur interior d'escassa profunditat (d'1 a 6 m). Al costat d'aquests s'aprecia un moll de càrrega o andana formada per grans pedres que delimiten un corredor per situar les bèsties de càrrega i així poder procedir a l'ompliment de les sàrries des de major altura.

La serra de Serrella presenta 3 clots i un pou de considerables dimensions (Pla de la Casa) la coberta del qual descansa sobre una volta sostinguda per 2 arcs creuats, de la mateixa manera que s'esdevé en 3 dipòsits d'Aitana.

El comerç de la neu d'aquestes dues serres anava dirigit preferentment cap a les poblacions costaneres i els seus ports (La Vila Joiosa, Benidorm, Altea i Calp), tot i que tenim documentada la venda de neu de Serrella i d'Aitana a Alcoi (segles XVII i XVIII) i Xixona (segle XVIII), en alguns anys d'escassetat. La documentació incideix en el fet que sempre hi havia neu en els pous d'Aitana, encara que a causa de la considerable distància, així com de l'intricat del camí —perquè el seu transport no permetia utilitzar carros—, el seu preu augmentava ostensiblement.

Una de les referències més antigues respecte a la tradició nevatera de l'Aitana (Vall de Guadalest), es refereix a la construcció de dos pous de neu i una casa, propietat del Marquès de Guadalest, per allà l'any 1586. El cert és que el tipus de dipòsits amb coberta formada per arcs de maçoneria (tipus cava Arquetjà d'Agres) respon a una tècnica desenvolupada entre els segles XVI i mitjan del XVIII.

Els darrers nevaters de la zona explotaren els seus clots fins a la dècada 1920-30, encara que en el municipi d'Alcoleja (situat als peus de l'Aitana) se seguia omplint, pels anys quaranta (època de restriccions elèctriques), l'anomenat clot del Tío Virgilio, i durant l'estiu la neu s'expandia i utilitzava en el bar del poble per a la fabricació de xarrups i gelats.

La resta del sector reuneix 6 dipòsits localitzats en zones de muntanya compreses entre els 635 a 990 m., pròxims a la Vall d'Alcalà (Nevera de Dalt i Nevera de Baix), Vall de Laguar i Tàrbena (Caseta de la Neu) i Almudaina —El Comtat (Caseta de la Neu). Aquests dipòsits —un d'ells periurbà— són construccions amb coberta de pedra no treballada, de maçoneria i capacitat entre els 600 i 1.000 m. cúbics de neu.

El comerç de la neu d'aquesta zona aniria dirigit a Dénia, Xàvia i Benissa, principalment.

4. Conclusions

La xarxa de dipòsits de neu del País Valencià és la resultant de factors de diferent índole. La densitat i el model bàsic d'implantació de la xarxa revelen el caràcter comercial d'aquesta activitat. Aquest caràcter s'adapta a les condicions del poblament i de l'entorn geogràfic mitjançant dos models de distribució de la xarxa.

El primer model de distribució compta amb dipòsits propers a les poblacions, per la qual cosa l'altitud dels emplaçaments tendeix a descendir. Els dipòsits són de dimensions mitjanes. En general, les àrees amb aquest model no presenten una elevada densitat i no hi apareixen cocentracions de dipòsits. Vinculem aquest model de distribució a un comerç a petita escala, de caràcter local, que no trascendia de l'entorn comarcal. Els protagonistes d'aquest comerç són, freqüentment, els propis ajuntaments sense que intervinguin els grans comerciants.

El segon model és el dels grans dipòsits encimbellats a les serres en la recerca de l'altitud que asseguri la matèria primera del comerç. En conseqüència s'allunyen dels nuclis de població, però intenten conservar l'apropament a les rutes de descens. Presenten majors densitats que el primer model i apareixen concentracions de dipòsits, en les quals és possible trobar una gran especialització (*La Bellida, Mariola, Aitana*). Aquest model correspon a les àrees dedicades al comerç a gran escala, la neu dels quals es dedicava als nuclis del litoral. Amb freqüència intervenien en la seva gestió i explotació grans comerciants i arrendataris. La importància numèrica d'aquest model és significativa, ja que un 75%, aproximadament, del total del catàleg es troba en àrees del segon model.

La diversa funcionalitat comercial és, per tant, el principal factor en l'organització de la xarxa de dipòsits de neu. S'hi afegeixen, no obstant això, altres factors, tals com la recerca d'una orientació favorable, és a dir, nord i nord-est; l'aprofitament del relleu i d'elements circumdants d'acord amb una mentalitat constructiva austera i, alhora, eficaç; la disminució de la distància als punts de consum, per evitar les quantioses pèrdues de neu durant el transport; etc.

Les condicions pluviomètriques i termomètriques són determinants per a la tipologia dels dipòsits. El tipus de gelera mancat de pou i de coberta d'obra, queda restringit a les zones més altes i fredes (Tinença de Benifassà, *Penyagolosa, La Bellida, Mariola i Aitana*). La construcció dels dipòsits tipus nevera reflecteix també, en el seu major o menor aïllament tèrmic, les condicions climàtiques. Es tracta, en conclusió, de la solució, amb diferents graus de complexitat arquitectònica, a un mateix problema: la conservació de la neu.

El comerç de la neu i la consegüent xarxa de neveres i geleres exemplifiquen l'adaptació i l'aprofitament de les virtualitats ofertes pel medi natural mitjançant tècniques d'una llarga tradició. Tècniques que, com és natural, sucumbiran front dels progressos tecnològics nous, i es desorganitzarà així una complexa xarxa de dipòsits de neu.

Tant els estudis sobre el comerç de la neu, com una ampliació del catàleg afegiran noves dades que permetran valoracions més completes. Estimem que és aquest un tema ampli al qual poden aportar molt els historiadors, els arquitectes, els etnògrafs i, evidentment, els geògrafs.

No volem acabar sense fer abans un crit d'atenció sobre el lamentable estat de conservació en què es troben molts dels dipòsits catalogats. Creiem que han de ser arbitrades mesures de protecció i de conservació, que ja han estat invocades en algunes ocasions, per salvaguardar aquesta interessant parcel·la del nostre patrimoni.

Ja no és possible contemplar les neveres repletes de neu, ni les rècules de cavalleries

baixant cap a la costa des de les abruptes muntanyes valencianes. Ens queda, tot i això, el patrimoni històric-artístic de les construccions disseminades per les nostres serres. Ens queden els evocadors topònims, avui mancats de sentit. Ens queda, en fi, tot un fenomen històric, geogràfic... cultural, que cal conservar i estudiar per tal d'entendre millor el complex món de les relacions entre les muntanyes i el litoral, tan característic de la nostra societat.

traducció d'Anna Mompart

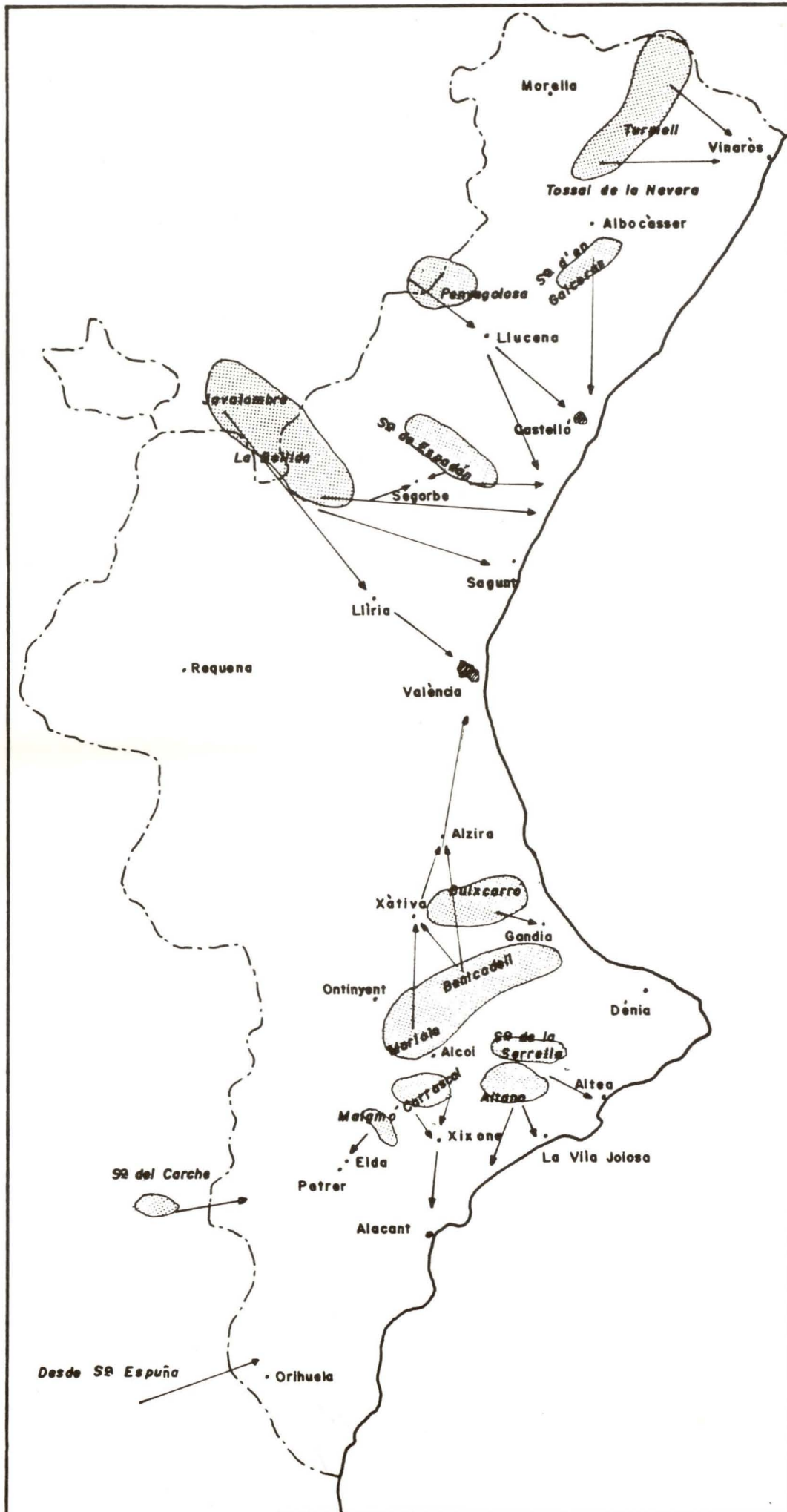
Dibuixos ABN: Alexandre Blàzquez Noguero

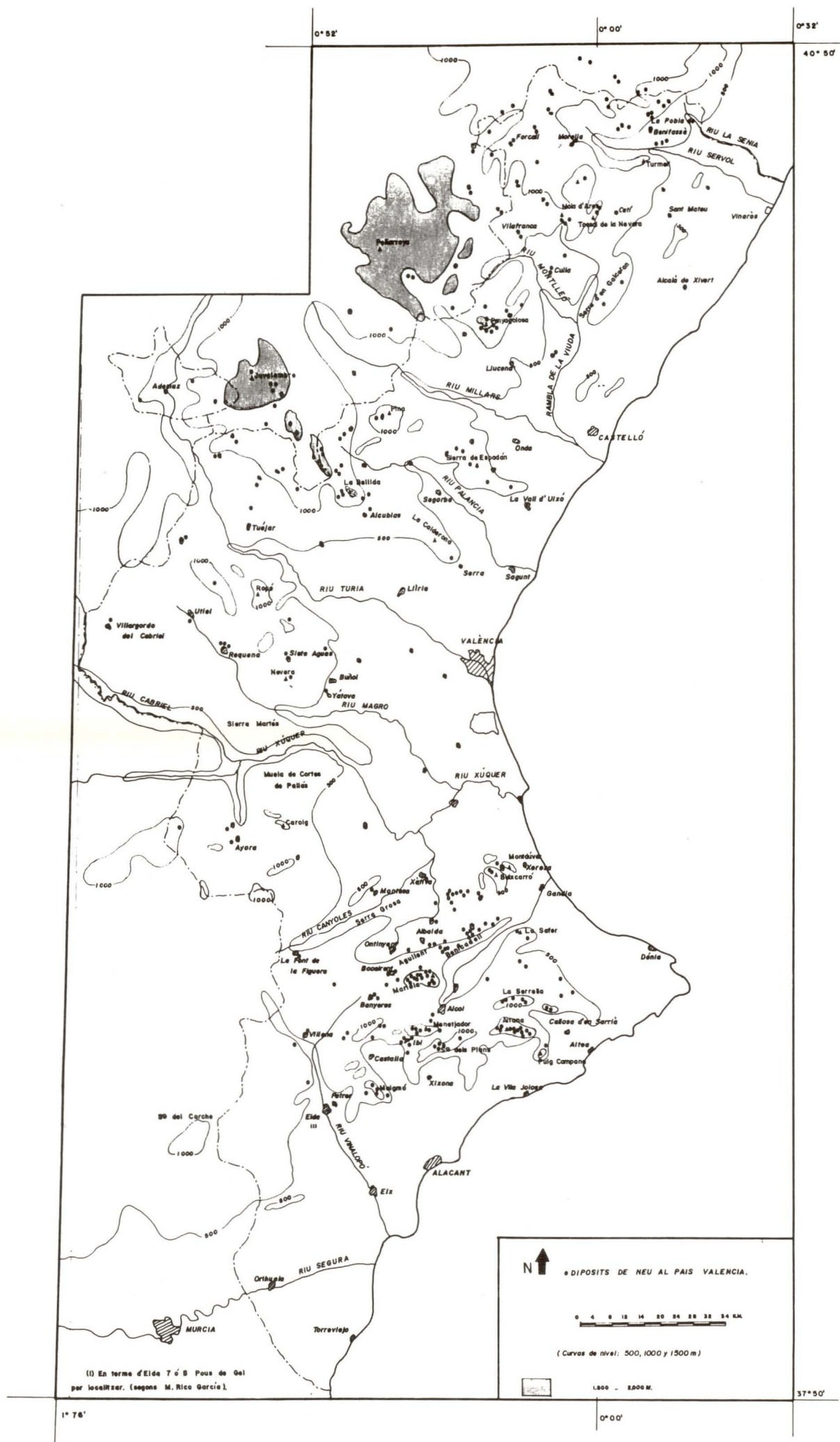
JCO: Jordi Cruz Orozco

JMSM: Josep Ma. Segura Martí

5. Bibliografia

- CAPEL SÁEZ, H.: «Problemas de organización y transporte en el antiguo comercio de la nieve». *Geographica, Revista da Sociedade de Geografia de Lisboa*, núm. 20. 1969.
- CAPEL SÁEZ, H.: «Una actividad desaparecida de las montañas mediterráneas: el comercio de la nieve». *Revista de Geografía*, t. IV, núm. 1 pp. 5-42. Barcelona, 1970.
- CASTELLÓ, J.: *Descripción Geográfica del reino de Valencia formada por Corregimientos*. Manuscrit de finals del s. XVIII.
- CAVANILLES, A.J.: *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia*. Imprenta Real. Madrid, 1795.
- CRUZ OROZCO, J.: *El comercio de la nieve en Castellón y Valencia. Catálogo de neveras*. Tesis de licenciatura, inédita. Facultat de Geografia i Història de la Universitat de València. 1985.
- CRUZ OROZCO, J.: «El comercio de la nieve en Castellón y Valencia: tránsito del s. XIX al s. XX», *Actes 1r Congrés d'Economia Valenciana, volum 2*, pp' 1223-1225. Generalitat Valenciana. València, 1985.
- MONARDES, N.: *Tratado de la nieve y del beber frío*. Fernando Díaz. Sevilla, 1580.
- RICO GARCÍA, M.: «Pozos de nieve. Su historia y conservación». *La Unión Democrática*, números corresponents als dies 2, 6 i 8 de juliol. Alacant, 1880.
- SEGURA MARTÍ, J.M.: «Las cavas de la nieve de Agres. Notas topográficas y descriptivas». *Miscelánea histórica de Agres*. Caja de Ahorros de Alicante y Murcia, pp. 164-178. Alcoi, 1985.
- SEGURA MARTÍ, J.M. i VILAPLANA PAYA, E.: «Avanç al catàleg dels pous de neu de la província d'Alacant». *Actes del Congrés d'estudis de l'Alcoià-Comtat* (en premsa).
- VERNET, J.: *La cultura hispanoárabe en Oriente y Occidente*. Ariel. Barcelona, 1978.

(1) En terme d'Elda T ó B Pous de Gel
per localitat. (segons M. Rico Garcia).

N ↑

• DIPOSITIS DE NEU AL PAIS VALENCIA.

0 4 8 12 16 20 24 28 32 36 KM

(Curvas de nivell: 500, 1000 y 1500 m)

1:500 - 1:2000 N.